Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бугү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь
14
пятница
№ 285 (14485)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының дөртку сессиязы

Декабрь 13-те Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң сессиязы ажылын уламчылаан. Эртенги хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы депутат М. С. Козлов ажыткан.

«Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында айтырыгны чугаалажырын уламчылааны-биле эртенги хурал эгелээн. Декабрь 12-ниң хүнүнде кежээки хуралга «Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле илеткел соонда, айтырыгны сайгарып чугаалажырынга кирижип, дараазында депутаттар санал бергеннер: Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Кадыкшыл, өг-бүле болгаш не-чаштың камгалалының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **З. Н. Сат**, улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советиниң күүскомунуң даргазы депутат **С. И. Ильенков**, «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациязының баштаар чериниң даргазы депутат **Ч. К. Айыр-Санаа**, «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редакторы **В. У. Хомушку**. Дүүн эртенги хуралга «Билиг» ниитилелиниң республика организациязының баштаар чериниң даргазының оралакчызы депутат **К.- С. Д. Будук-оол**, Чөөн-Хемчик район эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи депутат **Э. С. Донгак**, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутады **К. А. Бичелдей**, Тыва АССР-ниң саң-хоо министри **К. Д. Ондар**, Чадаана хоорайның № 1 ортумак школазының башкызы депутат **Н. М. Монгуш**, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар**, «Шын» солунунуң редактору депутат **В. Ф. Чадамба**, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының Кызыл-Мажалыкта КМК-1-ниң начальниги депутат **А. М. Маркс-оол**, Кызылдың № 5 ортумак школазының башкызы депутат **С. Н. Аракчаа**, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сайгарылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **Н. А. Ондар**, «Кызыл ТЭС тудуг» эргелелиниң бызаңчыдашчызы депутат **А. В. Ковальчук**, Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезиниң директору депутат **А. П. Суменков** санал берип, айтырыгны чугаалажырынга киришкеннер.

Ол айтырыгга хамаарыштыр санал-оналдар доозулган соонда, илеткелчи ТДЛТЭШИ-ниң директору **Ю. Л. Аранчын** түңнел сөс чугаалаан.

«Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилелин депутаттар үндезин кылдыр хүлээп алыр дээш бадылаан. Күрүне дылы дээш бадылаашкынны канчаар чорудары депутаттар дүштеки хурал доостур мурнунда дугуржуп апканнар. Чугула бо айтырыгны депутаттарның ат, фамилиязын киирген даңзы ёзугаар бадылаашкын-биле чорудар деп түңнелге депутаттар келген. Санажылга комиссиязы ажылдап турар үеде, сессия Декларация төлевилелиниң талазы-биле айтырыгны чугаалажырын уламчылаан. Санал-онал солчулгазының соонда, депутаттар мындыг түңнелге келгеннер: **Тыва Совет Республика (Советская Республика Тува)** боду **туктуг, сүлде демдектиг, гимниг** болур. Республиканың төвү — **Кызыл хоорай**.

Эртенги хурал ооң-биле төнген.

Дыл дугайында хоойлу төлевилелиниң бир дугаар чүүлүнге немелде киирип, Тыва Совет Республиканың күрүне дылы кылдыр ийи — орус биле тыва дылды катай хүлээп көөр саналды бадылаашкынче дүъш мурнунда киирген турган. Депутаттарның ат, фамилиязын киирген даңзы ёзугаар бадылаашкынның түңнели-биле, **тыва дыл — Тыва Совет Республиканың күрүне дылы кылдыр кежээки хуралдың эгезинде хүлээп көрдүнген.**

Ооң соонда, күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин чүүлдер аайы-биле номчуп, сайгарылгазын чорударынче депутаттар кирген. Кежээки хуралдың ажылының шагының улуг кезии аңаа үнген деп болур, санал-онал солчулгазы идепкейлиг эрткен. Ол доозулган соонда, **Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң Декларациязын сессия хүлээп алган.**

Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация хүлээп алдынган соонда, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондар** улус депутаттарынга болгаш Тываның бүгү чонунга төөгүлүг документиниң хүлээп алдынганы-биле байыр чедирген.

Депутаттар дараазында, «Тыва АССР-де дыл дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилелин чүүлдер аайы-биле сайгарып эгелээн.

«Тыва Совет Республиканың дыл дугайында» хоойлузун депутаттар дүүн кежээки хуралга хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының дөртку сессиязы ажылын уламчылап турар.

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң программазының дугайында

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Хүндүлүг депутаттар!

Бистиң сессиявыс чуртта байдал нарын үеде эртип турар-дыр. Чурттуң Президентизиниң илеткелинде чугаалааны ышкаш, чаңгыс аай ужур-утказы эвес, чөрүлдешкек болуушкуннар болуп турар. Бир талазында, эде тургустунуушкун биске ажык-чарлыг чорукту, демократияны болгаш хосталганы берген. Массаларның энергиязын оттурган. Өске талазында — чоннуң одунган күжүн мөөңнеп, чаартылга оруунче углап шыдаваан бис. Хөй таварылгаларда эде тургустунуушкун тода система база план чок чоруп турган. Политиктиг, экономиктиг реформаларны чорудары, угаан-бодал амыдыралын чаартыры эргижирээн күштерниң, майыктаалган эрги бодаашкынның калчаалыг удурланыышкынынга кээп үзүп келген. Эң ылаңгыя экономиктиг реформа берге байдалга таварышкан. Ону боттандырып эгелээнин оон санап турарывыс СЭКП ТК-ның июнь (1987 ч.) Пленумунуң соонда четчир үе эрткен. Ындыг болзажок, комплекстиг чорук, ооң мурнады боттандырар чүүлдери үр үеде орта-ла билдинмейн келген.

Экономиктиг кризис иле. Бүдүрүүшкүн хемчээли кызырлып турар. Ажыл-агый харылзаалары буурап, бүгү ниити чедишпес чорук кедереп, өртектер болгаш акшаның үнге чокталыышкыны өзүп турар. Ол хереглел рыногунга сандарадыр деген. Националдар аразында көрүшпес чоруктуң одаглары өшпейн турар. Кем-херек үүлгедиишкини өзүп турар. Политиктиг күштер удур турушкушаан. Оларның аразында «баксыраан тудум, улам эки» деп принцип-биле хөделип турар үрекчи күштер база бар.

Мындыг байдалдарда ССРЭ-ниң Дээди Совети «Чуртта байдал дугайында» шиитпирни хүлээп алган, чурттуң Президентизиниң Программазын деткээн, ында Эвилелдиң чаа керээзин чарар, күүсекчи эрге-чагырганы үстүнден адаанга чедир күштелдирер, соңгаарладып болбас айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле дүрген хемчеглерни айыткан. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи «Россияның кодээ черлерин чаартып тургузарының дугайында» Программаны чугаалажып көргеш, хүлээп алган. Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң база экономикага рынок харылзааларынче шилчииринин угланыышкыннарын тодараткан.

Совет Тываның ажылчы чону ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Дээди Советтериниң, чурттуң Президентизиниң, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң сөөлгү үеде хүлээп алган шиитпирлерин деткип турар болгаш чуртта болуп турар болуушкуннарның хажыызынга турбас ужурлуун билип турарлар. Олар чаартылганың угланыышкыны дээш шиитпирлиг туржуп турарлар. Оларны белен эвес шылгалдалар манап турарын билип турарлар.

Совет Тыва 46-лыг. Төөгүге алырга кыска хуусаада, күрүнениң, ССРЭ-ниң улустарының дузаламчызының ачызында, ол үлетпүр-аграр республика апарган. Амыдыралдың бүгү талаларын чаартырын Тыва суверенниг күрүнелериниң Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң составынга чорудар. Эвилел болгаш Федерация керээлерин чарарынга, ат салырынга киржир. Ук чүүлдерни ол гуманизмниң, демократияның, эде тургустунуушкунунуң улуг тиилелгезиниң илерели, политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны боттандырарының темпилерин дүргедедириниң баазазы кылдыр көрүп турар.

Ынчалза-даа орукта моондактар эмгежок. Төөгүнүң кымдан-даа хамаарышпас чылдагааннарындан Тыва чурттуң болгаш кожа девискээрлерниң деңнелинден кол-кол көргүзүглер талазы-биле хожудап турар.

Ыя ол хире кыска хуусаада бүдүрүкчү күштер чурттуң деңнелинге чедер арга чок турганын билир апаар. Оларның баштайгы баазазын барымдаалап алырга ындыг. Бойдустуң ширийн байдалдары, ылангыя кодээ ажыл-агыйга база салдарлыг болуп турар. Ол сайзыраан үлетпүр төптеринден база ыракта. Бүдүрүкчү күштерни планнаарынга база хуваай тургузарынга, улус ажыл-агыйының структуразын тургузарынга, акшаландырыышкын политиказынга частырыглар база кылдынган турган. Болбаазырадылга баазазы барык чок чыгыы. Аъш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрү кошкак сайзыраан. Ниити-эвилел рыногунче чорудуп турар продукция: асбест, дагдугу, кобальт, алдын, ыяш, эът, дүк, өлүк, чыжыргана болгаш өске-даа — кол нуруузунда болбаазыраттынмайн чедип турар. Экономиканың чиг эт угланыышкынныы, деңэвес солчулга, өртектер доктаадырында хажыдыглар чагырып-дужаар системадан тывылган, олар республиканы дотация-дузаламчы алыр девискээрлерниң аразынче киир тырта берген.

Улус ажыл-агыйының структуразының сайзырангай эвезинден республика иштинге бүдүрген чоннуң хереглел бараанпары-биле улустуң хереглелиниң доңгуп-ле 30 хуузун хандырар арга бар болуп турар.

Чоннуң амыдыралының деңнелинге, социал программаларның хевир-шинчизинге чоннуң өзүп-көвүдээриниң байдалының онзагай болуп турары база салдар чедирип турар. Чоннуң аразында бичиилерниң болгаш аныяктарның үлүү дыка хөй.

Политиктиг болгаш социал амыдыралда нарын чүүлдер бар. Кем-херек үүлгедиишкиниң деңнели бедик. Националдар аразының харылзаалары нарыыдаан, ооң уржуундан орус дылга чугаалаар улустар республикадан көжүп чоруп турар.

Байдалды ылавылалдыг сайгарып, үнелеп көөрү, ажылдың шын угланыышкынын шилип алыры чугула. Бо байдалдан үнериниң сарыылдыг аргазы чаңгыс — улус ажыл-агыйын болгаш ниитилел харылзааларын социал талаже угланган рынок экономиказынче органистиг болгаш шиитпирлиг ёзу-биле шилчидери. Ол шилчилгени чурт болгаш Россия кылган. Тыва база ол оруктап чоруур апаар. Ындыг түңнелге үндүргеш, республиканың Министрлер Чөвүлели бо чылдың июль айда-ла экономиканы быжыглап экижидер база рынокче шилчиир талазы-биле сорулгаларны болгаш айтырыгларны бүгү талалыг көөрүнче кирген. Ажылчын бөлүктү тургускан. Ол ажылдың түңнели болза республиканың Дээди Советиниң сессиязынга сайгарып чугаалажып көөрү-биле киирген Программа болуп турар. Ооң үндезинин ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хүлээп алганы «500 хүн» программа болгаш улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң база рынок экономиказынче шилчилгениң кол угланыышкыннары болган. Ооң-биле кады ол Тываның хөй янзылыг онзагай чүүлдерин, ооң тургузуунуң, төөгү, национал база психология талазы-биле онзалаңчак байдалдарын барымдаалап көрүп турар. Ону белеткеп кылып тургаш, кожа девискээрлерниң, даштыкы чурттарның, Москва хоорайның дуржулгазын өөренип көрген. Программаның үндезини кылдыр Дээди Советтиң доктаамал комиссияларының саналдарын, эртемденнерниң, специалистерниң сүмелерин алган. Ону белеткеп турар үеде ооң чамдык кезектерин Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Дээди Советтиң Президиумунуң хөй кижи киржикчилиг хуралдарынга чаңгыс эвес удаа чугаалажып көрүп турган. Ооң түңнелинде Программа деп адаан бөлүк документилер кылдынган.

Бирээде. Республиканың амгы байдалының сайгарылгазы.

Ийиде. «Тыва АССР, РСФСР база ССРЭ аразында албан-хүлээлгелерни аңгылаар дугайында», «Өнчү дугайында», «Үндүрүг онаарының дугайында», «Бойдусту камгалаарының дугайында», «Түс черниң бот-башкарылгазының болгаш чурт ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлуларының төлевилелдери болгаш чер Кодекизи.

Үште. Экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш рынокче шилчилгениң кол угланыышкыннары.

Дөртте. Программаны боттандырар талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң, ооң министерстволарының болгаш ведомстволарының хемчеглериниң төлевилели.

Беште. Чазактың илеткели.

Оларны шуптузун чаңгыс аай бүдүн чүүл кылдыр көөр. Аразында холбаа-харылзаалыг. Оларның кайы-бирээзиниң-даа уштунуп каары рынокче шилчилгени үзериңге чедирип болур.

Кончуг чугула ам-даа каш бөлүк хоойлуларны киирип шыдавайн барганын чазак миннип турар. Оларның аразында өнчүнү күрүнеден аңгылаар, хуужудар талазы-биле хоойлулар, чер реформазының дугайында, арат ажыл-агыйының дугайында, биче бүдүрүлгелер дугайында болгаш өске-даа хоойлулар кирип турар. Бөгүн оларны канчаар кылырын өөренип көрүп турар.

Текстиг документ 20 кезектен тургустунган, оларны темалыг 6 бөлүкке чыгган.

I. Концепция-сорулга талазы-биле бөлүк, ында эге турушту шиитпирлиг өскерилгелерниң негеп турар кол айтырыгларның озалдыг байдалынче кичээнгейни углаан сайгарылга-анализ кирип турар. Экономиктиг реформаның эчис болгаш чоокку сорулгаларын, эге үндезин болур кол принциптерин айыткан. Ону боттандырарының кол үе-чадаларын көргүскен.

II. Шилчилге үезинде улус ажыл-агыйының болгаш хереглел рыногунуң быжыг болурун деткиир механизмниң бөлүү. Мында чугаа белеткел үе-чада дугайында болуп турар, ооң идеологиязы мындыг: бөдүүнүнден нарынынче, чаңгызындан хөйүнче углай чоруур. Ол дээрге чагырып дужаарын-даа, экономиктиг аргалар-даа кады ажыглаттынар апаар, план-даа, күрчагыг-даа бар үе-чада-дыр. Ол дээрге кадрлар өөредилгезиниң база кол болгаш саарылга чүүлдерин чизелээриниң эгези-дир. Рынок үезинде бергедээшкиннерниң база ынчаа, ылаңгыя чоннуң хереглел бараанпары-биле хандырарының талазы-биле, шыдажып үнериниң эргежок чугулазын угаап билириниң үндезини ында салдынган.

III. Бааза болгаш функция айтырыгларының бөлүү, олар чокта рынок экономиказы боттанмас. Чугаа болза өнчүнү күрүнеден аңгылаарының база хуужударының дугайында, монополия болдурбазының база чижап чаржырының эргежок чугулазының дугайында болуп турар. Ооң структуралыг чүүлдери: акша, банкылар, кредиттер — мында кирип турар. Күрүне бюджедин, өртектерин, үндүрүглерни тургузуп, доктаадырда чаа аргаларны ажыглаар. Даштыкы экономика талазы-биле ажыл-чорудулганың кол угланыышкыннары. Валюта акша политиказы. АҮК-ке рынокче шилчилгениң онзагай чүүлдери.

(Уланчызы 2-ги арында).

Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың декабрь 11-деги

ДОКТААЛЫ

1. Совет ниитилелдиң хөгжүлдези бистиң хөй националдыг күрүневисти чаартырын амгы үениң чугула сорулгазы кылдыр тургускан.

СЭКП ТК Совет Эвилелин чаартырын болгаш камгалап арттырарын бистиң улустарывыстың хостуг хөгжүлдезиниң эң чугула негелдези болур деп санап тур.

Чаа Эвилел керээзин хүлээп алыры-биле кол чүүлдер — экономиктиг, социал, националдар аразында харылзаалар, политиктиг болгаш эрге-хоойлу айтырыгларын шиитпирлээри, эрге-чагырганың ат-алдарын быжыглаары, ССРЭ-ниң делегей туруштарын камгалап арттырары болгаш быжыглаары тудуш харылзаалыг.

Национал политикада хажыдыышкыннарны чайлатпаан шаанда улустарның боттуг деңэргезин болгаш республикаларның бот-тускайлаң чоруун хандырары болдунмас дээрзинге Пленум бүзүрелдиг.

СЭКП болдунар-ла кыска хуусаада чурттуң чаа күрүне тургузуун деңэргелиг болгаш суверенниг Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели хевирлиг кылдыр юридиктиг ёзу-биле тургузары болгаш быжыглаары дээш туржуп турар.

2. Эвилел керээзиниң концепциязы национал-күрүне тургузуун демократчы ёзу-биле чаартырынга болгаш ниитилелдиң күштерин каттыштырарынга үндезинни тургузуп турар деп, Пленум санап тур. Концепцияның Эвилелге каттыжарының эки тура-биле болуру, кайда-даа чурттап турары барымдаа чокка кижиниң эргелериниң бирги чергелиг кылдыр көөрү, улус бүрүзүнүң бот-тодараттынарынга болгаш бот-эргелеп башкартынарынга бүрүн эргези дээн принциптерин болгаш ооң күрүне политиказының талазы-биле демократияже, хостуг экономикаже, өнчүнүң хөй хевирлиг болурунче угланыышкыны, национал культураларның хостуг хөгжүлдези болгаш бот-боттарын байлакшыдары, кижи төрелгетенниң ниити болгаш национал үнелиг чүүлдерин холбаштырары дээн чергелиг үндезин чүүлдерин СЭКП деткип турар. Ол принциптер национал политикага хамаарыштыр СЭКП-ниң кол туруштарынга хөгжүп база республикаларның Эвилелди чаартырынче угланган суверенитет дугайында декларацияларының чүүлдеринден тургустунуп турар.

3. Пленум ооң-биле чергелештир Эвилелдиң чаартылгазының социалистиг хевирлиин тода кылдыр көргүзерин, республикаларның бүрүн эргелерин тодаргай айтырын, чаартынган Эвилелди тургузарынга бүгү улустарның демократтыг киржилгезин хандырар керээниң кежигүннери кымнар болурун тодарадырын саналдап турар. Эвилелге кежигүн болурунуң дугайында айтырыгны улустарның хостуг күзел-соруун илередиишкини-биле, ооң иштинде референдум аргазы-биле шиитпирлеттинер ужурлуг. Эвээш санныг улустарның эргелериниң камгалалының магадылалын Керээге айтыры чугула.

4. Пленум ССРЭ-ниң Дээди Советиниң «Чуртта байдал дугайында» доктаалын, ССРЭ Президентизиниң күрүне эрге-чагыргазының амгы структуразын чаартыр болгаш быжыглаарынче, хоойлуларның негелделерин күүседиринче, хереглелде, ылаңгыя аъш-чем хандырылгазында болгаш рынокта байдалды экижидеринче, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарынче угланган хемчеглериниң программазын деткип, кризиске удур хемчеглерни боттандырарынга дээштиг дузаны көргүзерин коммунистерге сүмелеп тур.

Ийи болгаш хөй талалыг үндезиннерге республикалар аразының дорт харылзааларын хөгжүдерин деткивишаан, Пленум ук харылзааларны Эвилел керээзиниң идеязынга удур тургузары хүлээп көрдүнмес деп санап тур.

Чуртка корум-чурумну тудары амгы үеде күштүг боол турар Эвилел хоойлуларын хүндүлеп көөрүн болгаш чайлаш чок күүседирин негеп турар деп, СЭКП ТК санап тур. Олар Эвилел керээзинге ат салдынгыже база чаа Эвилел Конституциязын хүлээп алгыже чедир күштүг боол артар.

5. СЭКП-ниң төөгүлүг келир үези социалистиг идеалдар, ёзулуг национал болгаш интернационалчы эрге-ажыктар дээш демисел-биле тудуш харылзаалыг дээрзинге Пленумнуң киржикчилери ханызы-биле бүзүреп турар. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бир демниг ажыл-чорудулгазы чаа Эвилел керээзиниң үндезининге республикаларның херек кырында бот-тускайлаң чоруун чедип алырынче угланган турар ужурлуг деп, Пленум санап тур.

Партия комитеттери, эге организациялар чаңгыс үзелдиглерниң сырый каттыштырылгазын чедип алыр, бистиң улустарывысты каттыштырып турар болгаш бот-боттарының дузаламчы деткимчезинге даяныр арганы берип турар үнелиг чүүлдерни камгалаар дээш улам шиитпирлиг хөделип ажылдаар ужурлуг.

6. Эвилелди чаартыры болгаш камгалаары дээш туржуп турар ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер болгаш партиялар-биле чугаа кылырынга база кады ажылдаарынга СЭКП белен. Ындыг болзажок, Эвилелди буурадып дужүрерин болурунуң сорулгазы кылдыр салган национал-шовинистер-биле кандыг-даа эптежилге кылыр арганы партия хүлээп көрбес. Сепаратизмге, өске нацияларның кижилеринге хамаарыштыр өжээннешкек чорук кылырын болдаан кордаашкыннарга, нацизмниң чалчаларын агартырып база совет үениң төөгүзүн карартырынче чүткүлдерге партия моон соңгаар-даа ойтур шавыышкынны бээр.

7. Керээниң төлевилелин, ТК-ның декабрь Пленумунуң түңнелдерин бүгү партия эге организацияларынга чугаалажып көөрү чугула деп, СЭКП ТК-ның Пленуму санап тур. Кижи бүрүзүнге чедип ажылдаары, бистиң улустарывыстың салым-чолунуң, чүс-чүс чылдарда уламчылап келген чаңчылдарының база экономиктиг болгаш угаан-бодал харылзааларының ниити болгаш Эвилелди камгалап арттырарын негеп турар деп чүвени кижилерге факт-барымдаалыг тайылбырлап чедирери чугула. Эвилел чугула херектиг, чүге дээрге ол — республикаларның бүдүн-бүрүн турарының, бүгү улустарның айыыл чок чоруунуң идегелдиг магадылалы. Аңгыланырын болаап кандыг-даа, ооң иштинде кызыгаарын барымдаалап аңгыланыры дээш өске-даа моондактар, кордаашкыннар экономиктиг интеграцияның эрге-ажыктарынга болгаш ниити-эвилел рыногунуң хөгжүлдезинге дүүшпес. Күштүг бот-тускайлаң республикалар, күштүг төп — оон бистиң келир үевис хамаарыжыр диалектикалыг чаңгыс эп ол.

8. Партияның ССР Эвилелин камгалап арттырарынче болгаш үндезини-биле чаартырынче угланыышкынын Советтерниң бүгү чадаларын дамчыштыр боттандырарынга депутат коммунистерге практиктиг дузаны чедирерин СЭКП ТК-ның Политбюрозунга, Секретариадынга, эвилелдешкен республикаларның ТК-ларынга, партияның республика, край, область, округ, хоорай болгаш район комитеттеринге сүмелээр. Партия парлалгазы, массалыг информация черлеринде ажылдап турар коммунистер ындыг угланыышкынның идепкейлиг ажылдаар ужурлуг. Националдар аразында харылзааларның, совет республикаларның улустарының амыдыралының айтырыгларын чырыдары-биле Төп телевидениеге «Содружество» деп тускай каналды тургузары чугула деп, Пленум санап тур. Ол каналдың дамчыдылгаларынга боттарының быжыг туружу-биле бистиң хөй националдыг күрүневисти камгалап арттырарының амыдыралчы чугула боол турарын бадыткап турар ат-алдарлыг кеску эртем болгаш культура ажылдакчыларын, ажылчыннарны болгаш тараачыннарны киириштирери чугула.

9. Национал-күрүне тургузуун сайзырангайжыдары национал харылзааларның теориязының болгаш практиказының чугула айтырыгларын эртем ёзузу-биле ханы ажылдап кылырын негээр деп, Пленум демдеглеп тур.

Ындыг айтырыглар талазы-биле тускай эртем төвүн база сеткүүлдү тургузарын Пленум саналдап тур. СЭКП ТК-ның Секретариады бо даалганың күүселдезин контрольга алыр.

10. СЭКП ТК-ның Секретариады, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары, партияның республика, край, область, округ, хоорай болгаш район комитеттери Эвилел керээзиниң төлевилелин чугаалажып турда кирген санал-оналдарны ниитилештирер болгаш оларны ССРЭ-ниң Дээди Советинге, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге киирип келир.

• • •

Бистиң хөй националдыг күрүневисти быжыглаар, хамаатың тайбының болгаш национал чөпшээрежилгени хандырар дээш күжениишкиннерни каттыштырарынче коммунистерни, чурттуң ажылчы чонун Пленум кыйгырып тур.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Ажыл үезин чөптүг ажыглаар база ажылчы чоннарның дыштанылгазынга таарымчалыг байдалды тургузар сорулга-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1990 чылдың декабрь 29-туң субботазында дыштаныр хүнүн декабрь 31, понедельникче шилчиткен. Алды хүн ажылдаар неделялыг бүдүрүлгелер болгаш организацияларга декабрь 30-де дыштаныр хүнүн декабрь 31-же шилчиткен.

Беш ажыл хүнү неделя ёзугаар ажылдаар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга профэвилел комитеттери-биле дугуржуп тургаш, декабрь 30-ну ажыл хүнү кылып ап болурун ол-ла доктаалдаа чөпшээрээн. Талаларның дугурушканын ёзугаар декабрь 30-де ажылдаан хүннү өске хүнде дыштаныр кылдыр солуп ап азы ол хүннүң ажыл төлевирин ийи дакпыр кылдыр төлеп ап болур. Ажылдакчының күзелин ёзугаар ол хүннү ээлчеглиг шөлээге неметтирип ап болур.

ОРГАЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧУГААЛАШКАН

Декабрь 10-да ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Националдар Советиниң хуралы боол эрткен. Аңаа организастыг айтырыгларны чугаалашкан.

Националдар Советиниң Даргазының оралакчызынга Валентина Сергеевна **Клибикти** соңгаан.

Люксембургтуң Улуг герцогствозунга ССРЭ-ниң онза болгаш бүрүн эргелиг элчининге томуйлаттырганы-биле холбаштыр Чингиз Торекулович **Айтматовту** Националдар Советиниң Культура, дыл, национал болгаш интернационалчы чаңчылдар хөгжүдер болгаш төөгүнүң тураскаалдарын камгалаар айтырыглар талазы-биле комиссиязының даргазы албан-дужаалдан хостаан.

[illegible]ЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советинге КЫЙГЫРЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи, улустар аразынга тайбыңны камгалаарының, РСФСР-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруун хандырарының бедик сорулгаларын удуртулга болдурбушаан, Ирактың Кувейтке удур халдаашкынының түңнелинде Персия мугулдурунуң зоназында тургустунуп келген шериг-политиктиг байдал дээш сагыш човаашкынын, дүвүрелин илередип тур.

Иракта туруп турар совет хамаатыларны Төрээн чуртунче чандырып кээриниң талазы-биле дипломаттыг, политиктиг болгаш экономиктиг хемчеглерни күштелдирерин эргежок чугула деп санап тур бис.

Байдалды чавырылдырарының талазы-биле эң шиитпирлиг дипломаттыг базымнарны деткивишаан, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи тайбынга болгаш бөмбүрзектиң доктаамал чаагай чоруунга аажок шыңгыы үржүк-түңнелдерлиг боол болур шериг үскүлежиишкининге ССРЭ-ни эдерип киириштирерин болдурбазынче ССРЭ-ниң Президентизин болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советин кыйгырып тур бис.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи.

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

IV. **Инвестиция политиказының болгаш улус ажыл-агыйынга структурлуг өскерилгелерниң бөлүү.** Мында рыноктуң, чуртталга бажыңнарының реформазының болгаш чурттаар чер рыногун тургузарының байдалдарында структурлуг политиканың айтырыглары көрдүнүп турар.

V. **Чон камгалалының болгаш кадрлар белеткелиниң системазын, рынок байдалдарында социал комплекстиң айтырыгларын аңгы бөлүкке кирген.**

VI. Дараазындагы бөлүк — ол дээрге чаа байдалдарда **эргелеп башкарылганы** сайзыраңгайжыдар талазы-биле кезек-тир. Рынок киирип турар үеде **национал политиканың негелделерин** барымдаалап көөрүн ынаар база кирген.

Бистер ылап шынныг бис дээрин оралдашпайн турарывысты чугаалаарын күзеп тур мен. Чүгле чаңгыс чүве чугаалаайн — шак мындыг быжыг эвес политиктиг байдал турда, чуртта хөй-хөй программалар бар, хоойлулар дайыны болуп турда, программа кылыкчыларынга берге болган. Айтырыгларны сайгарып көрүп турар үеде силерниң дузаңарга болгаш деткимчеңерге, хамык чүвени деннеп көөрүнге, эртемниг үндезинге ынанып тур бис.

Ам документилерде кирген, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, эң чугула аргаларга доктаарын чөпшээреп көрүңер.

I. Шилчилгелиг үе-чадада бүдүрүлгени болгаш хереглел рыногун быжыглап экижидерин деткииринниң механизми.

Чурттуң болгаш республиканың амыдыралында үндезин өскерилгелиг үе-чада келген деп билген турар ужурлуг бис. Рынокче баары — оюнчук эвес херек. Кол-ла чүве мөгүдевезинде. Кижи күжү болгаш бойдус курлавырлары-биле, бүдүрүлге баазазы-биле Тыва байлак, оларны ажыктыы-биле ажыглаар болза, шилчилгелиг үениң чарыгдалдарын эвээжедиринге чедирип болур.

Рынок — ол дээрге экономиктиг реформаның ийиги шиитпирлиг үе-чадазы-дыр. Ону кииргени-биле, бис ЧЭП-че катап дедир эргип келген ышкаш болур апаардыр бис, ынчалза-даа чүгле чурттуң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында. Сорулга — экономиканы кижилерниң хереглелдерин болгаш негелделерин хандырар кылдыр херек кырында тургузуп алыры болур. Ону, моон мурнунда турганы дег, дужаалдар, чарлыктар дамчыштыр эвес, а хамаатыларның хосталгазын дамчыштыр боттандырар. Хоойлуда хоруттунмаан бүгү-ле чүүлдерни кылырын болгаш бүдүрерин чөпшээрээр деп принцип ёзугаар хөделир.

Рынок экономиказының ажыктыы-биле ажылдаарынга баштайгы белеткелдер эргежок чугула. Олар шилчилгелиг үе-чаданың бүгү дургузунда тургустунуп болур. Олар экономиктиг системаның идеяларының үндезинин тургузар, ынаар кирер чүүлдер:

1. **Экономиктиг субъектиниң, (бүдүрүлгениң, бүдүрүлге ээзиниң) бүрүн хостуу.** Планнар үр хуусаада баш бурунгаар көөр чорук-биле солуттунар. Күрплан болгаш ооң албаны экономиктиг реформаның, чаа структуралар деткииринниң органнары кылдыр эде тургустунар.

2. **Экономиктиг субъектиниң** ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазының түңнелдери дээш **долу харысалгалыы,** өнчүнүн, ооң иштинде хуу өнчүнүн бүгү хевирлериниң юридиктиг деңэргелии.

3. Экономиканы демократтыдарының оруу-биле **бүдүрүлгелерниң адааннажылгазы.** Бараан бүдүрүкчүлери хөй янзы болур.

4. **Өртектиң хостуу-биле доктаадыры.** Өртек-үне болгаш бараан-акша харылзааларының хоойлузунун үндезинге хереглелди болгаш хандырылганы өөренип көөрү.

5. Адырларның күрүне башкарылгазында бактаап турар хевирлеринге деңнээрге, эң бедик беримчелиг адырларга рынок харылзааларын киирери. Чаа категориялар — ажылчын күш рыногу болгаш сан-хөө рыногу ажылдап кирер.

6. Күрүне эрге-чагыргазының бүгү органнары (чамдык тускайлаттынган органнардан аңгыда) **ажыл-агый чорудулгазынга дорт киржиринден ойталаар** болгаш экономиктиг башкарыкчылар дамчыштыр хөделир.

7. **Хамаатыларның социал камгалалының бедик деңнелин хандырары.**

8. Тыва АССР —чаңгыс аай ниити-эвилел рыногунуң субъектизи. Даштыкы экономиктиг ажыл-херек чорудаарынга делегейниң бүгү чурттарынга оон эжик ажык.

Шилчилгеге таарымчалыг байдалды тургускаш, рыноктуң тургузарының кол-кол принциптерин тодаратпышаан, көрдүнген хемчеглерниң чижек хуусаазын тургузары биске эргежок чугула. Олар 1,5-2 чылга санаттынган. Ону чорударда делегейниң эге-дуржулгазын база ол ышкаш дээш аргаларывысты өөренип көрген. Ынчалза-даа кыска үе дургузунда бүгү чүвениң элбекшидир тургустунуп болур дээр дугайын чугаалавайн турар. Чок. Кыска хуусаада чаа бүдүрүлге харылзааларының кол-кол хевирлери айтыры, тургустунган хоойлу-дүрүм, экономика баазазын дамчыштыр ажыл-ишчиге хосталганы бээри көрдүнген. Арендалыг звенолар, өг-бүле фермалары, кооперативтер, фирмалар, ассоциациялар тургузарынга, башкарылганы демократчыдарынга, ол ышкаш өртектер, банкылар, кредиттер (чээлилер), үндүрүглер, арыг орулгалар дээш оон-даа ыңай чүүлдерни эде тургузарынга хөй хемчээлдиг капитал салыышкыны негеттинмес.

Реформаны чорударының дөрт чижек үе-чадазын санаалдап турар.

Бирги үе-чадада бүдүрүлгениң кудулаарын болдурбазынче, хереглел рыногун чогумчударынче болгаш деткииринче, бюджет дефициди-биле, саазын акшалар парлап үндүрери-биле, банк системазын эде тургузары-биле болгаш бүдүрүлгелерниң сан-хөөзүн чурумчударыбиле демиселдиң оруу-биле акша эргилдезин чогумчударынче угландырган онза хемчеглер боттаныр.

Ийиги үе-чадада шыңгыы сан-хөө кызыгаарлаашкыннар болгаш өртек доктаадырының таарымчалыг системазы ажыглаттынар. Шыңгыы сан-хөө чээли кызыгаарлаашкынын киирер. Карылгалыг бүдүрүлгелерниң айтырыы шиитпирлеттинер. Бюджет дефицидин болгаш саазын акшалар бүдүрерин болдурбас талазы-биле хемчеглер ап чоруттунуп турар. Чонга ачы-дуза чедирип турар адырларның эрге-ажыынга капитал салыышкынын болгаш курлавырларны эде хуваар талазы-биле шыңгыы политика боттаныр. Доозулбаан бүдүрүлге объектилериниң тудуун уламчылаарын соксадыр. Чонну камгалаарының механизмнери ажылдап эгелээр.

«Рынокту үндезилээриниң» **үшкү үе-чадазының** кол сорулгазы—рынок харылзааларын улам калбартыры, ажыл-агый харылзааларының чаа системазын шуудадыры болур. Чурттаар оран-сава рыногун тургузарынче, ажыл төлевирин реформалаарынче кол сагыш салыр.

Дөрткү үе-чада. Экономиканың болгаш сан-хөөнүн быжыгып турумчуурү, рыноктуң бот-башкарылга механизмнериниң шуудап ажылдаары.

Үе-чадаларны үг-шиг байдалдыг кылдыр айыткан.

Ажылды хүннүң соңгаарладып болбас сорулгаларындан эгелезе чогуур. Кыска үеде чаңгыс улуг ийи сорулганы шиитпирлээр ужурлуг бис.

1. **Рынокче шилчииринин, ооң методтарын шиңгээдиринин,** улус чоннар бистиң Программавысты билип алзын, деткизин, боттары ону амыдыралга боттандырзын дээш кижи бүрүзүнүң психологиязынга үндезин өскерилге болурун чедип алырының эргежок чугулазының дугайын ажыл-ишчилерниң ортузунга ажыл чорудуп тайылбырлаар. Ол онза чугула. Капитализмниң дедир эглип кээринден коргар, чаартылгаларның алыс утказын болгаш ужур-дузазын билбейн барган дузалакчының бөгүн биске херээ чок. Ол ылангыя тускай эртемниглерге болгаш удурткучуларга хамааржыр. Олар тургустунуп келген революстуу байдалдың утказын чедир билбейн барган чадавас. «Адаанда турарлар», азы чоннуң хөй кезиин ынча дээр ышкажыгай, эрги ёзу-биле чурттаарын күзевейн турар, хосталганы күзеп турар, аренда звеноларын тургузуп, чер ап, мал, техника садып ап турарлар, а «үстүндээлери» эрги ёзу-биле албадап дужаарын күзеп турарлар: кымның чүнү кажан тарырын, структуралар, кооперативтер тургузарын азы тургуспазын дээш оон-даа ыңай. Кым бо байдалды чогууру үезинде угаап-билип каар, чорудээлерин дүрген шиитпирлептер, рынок харылзааларының тургустунарынга дузалаптар болдур, ол тиилээр дээзин чугаалап каайн.

Министрлер Чөвүлели кыска хуусаада хемчеглер комплекизин ажылдап кылыр болгаш рыноктуң сорулгаларын тайылбырлаарынга, ооң методтарын шиңгээдип алырынга сан-хөө болгаш материалдыг курлавырларны үндүрүп бээр. Кадрларның өөредилгезин организастаарынга, мурнакчы дуржулганы ажыглаарынга чогаадыкчы интеллигенция, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары, бүгү хөй-нити күштер-биле кады ажылдаарынга белен.

Адыр бүрүзүнге база коллективтер, тускай школалар тургустунган турар ужурлуг. Чурттуң улуг эртем төптери-биле, регионнар-биле харылзааларны чогумчудары эргежок чугула. Удурткучуларның болгаш тускай эртемниглерниң чурттуң болгаш даштыкының эң эки бүдүрүлгелеринге стажировка эрттирериниң практикалаар.

Рынок ол-ла бүдүрүлгелерге тургустунар, ону ол-ла ажылчын холдар шиңгээдип алыр дээзинге кижи бүрүзү бүзүрээр болгаш кижилерге бүзүредир ужурлуг. Ынчангаш планнар хүннүн айтырыглары-биле, бистиң амыдыралывыстың херек кырында байдалдары-биле сырый харылзашкан турар ужурлуг.

Шак моон соңгаарлаттынмас сорулгаларның ийиги комплекизи тургустунуп келир. Оларны ийи улуг бөлүкке чарып көрейн. Бирги бодунуң шиитпирлерин шыңгыы административтиг методтар-биле боттандырарын негеп турар. Ол хөй эвес үе чарыгдаар, ол үе дургузунда чазак бүдүрүлгеге корум-чурум дээш, кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселди күштелдирер сорулгалыг. Ажыт экономикага, организастаан кем-херек үүлгедикчилеринге удур тускай хемчеглерни ап чорудуп эгелээр. Ол дээрге диктатура эвес-тир, а демократияның болгаш эрге-хоойлулуг күрүнениң боттуг негелделери-дир. Корум-чурум, политиктиг быжыгышкын, улустарның найыралы, бүгү сарыылдыг күштерниң чөпшээрежилгези турар болза, рынок болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ол **бир дугаары-дыр.**

Ийиде. Экономиканы быжыглаарын бо чылдың даалгаларын болгаш керээлерни күүседири-биле **деткиир.**

Бо чылын 11 айларда эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 8 миллион рубльге кудулаан. Ол үениң иштинде хереглекчилерге 12 миллион рубльдиң продукциязын чедир бербээн. Хөмүр-дашты бүдүрерин, дилиг материалдарын белеткээрин, даг-дүгүн, дүкту, эът продуктуларын, хлебти, алкогол чок суксуннарны, мебельди, даараныгга кылыгларын бүдүрерин 1989 чылдың деңнелинге чедир көдүрер. Кол-кол улуг бүдүрүлгелерге болгаш продукцияның хевирлери айы-биле керээлерин күүседир талазы-биле дүрген хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Аъш-чем барааннарынга хамаарышпас барааннарны бүдүрериниң талазы-биле үүрмектеп садар бараанынга, чурттакчы чонга төлевилиг ачы-дуза чедирерин, пассажирлер хандырылгазынга, транспорттуң бүгү хевирлериниң болгаш чурттакчы чоннуң хандырылгазынга ачы-дуза чедирер талазы-биле чедип алган темпиниң кошкадып болбас.

Капитал тудугнуң адырларынга эң-не шыңгыы хожудаашкынны болдурган бис. Кол фондуларны ажыглалга киирери 12,6 хуу, чуртталга бажыңнарының 16,2 хуу кудулаткан. Культура объектилеринге хереглеттинер акша-төгериктиң 51 хуузу, уруглар албан черлеринге чарыгдаар акшаның 328 хуузу шиңгээдип алдынган.

Тудугларны материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарын, чурттаар болгаш ажылдаар байдалын экижидер, деткимче бээр талазы-биле хемчеглер көрдүнгени болгаш алдынып турар. Бо чылын ажыглалга кирип болгу дег объектилерже акша-төгерикти үндүрген болгаш кижи күжүн чөп ажыглаары планнаттынган.

Үште. 1991 чылга эки белеткел херек. Келир чылын дөрт улуг улус ажыл-агыйының балансызын тургузарының дугайында чугаа мында чорп турар. Ол болза: республиканың бюджеди, төпчүткен дөстерниң күүсели-биле капитал салыышкыннарының хемчээлдери, чоннуң хереглел барааннары болгаш материал-техниктиг курлавырлар.

Бирги базымнар кылдынган. Республиканың Министрлер Чөвүлели «1991 чылда ажыл-агый харылзааларының дугайында» Президентиниң Чарлыынга болгаш РСФСР-ниң Хоойлузунга, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» № 381 доктаалынга үндезилээш, элээн ажылдарны кылып турар. Хүндүлүг депутаттар, силерге, Россияның удурткучулары, ооң министерстволары болгаш ведомстволары бистиң хереглелдеривисти эки билгенин дыңнадыр ужурлуг мен. Оларның хөй кезии Тыва талазы-биле нормативтиг актыларны хүлээп алган. Бюджет хөреңгизинге болгаш капитал салыышкынының дөстеринге, чоннуң хереглел барааннарынга, материал курлавырларга бо чылдың деңнелинге чедир акшаны бээр болгаш чамдык таварылгаларда оон хөйнү-даа бээр талазы-биле принципиалдыг дугуржуушкуннар бар. Ол чүгле эгези деп билип турар бис. Ам-даа улуг ажылдар туруп турар, чүге дээрге, вертикальдыг харылзааларның ролю кошкак болуп артып турар. Ынчангаш горизонтальдыг харылзааларны быжыглаар талазы-биле карак кызыл ажылды чорудар апаар. Курлавыр мында бар. Дорт харылзааларны быжыглаар сорулга-биле РСФСР-ниң күрчагыы-биле керээлерден аңгыда, республиканың өлүүн, алгы-кеш чиг эдин долузу-биле ужулгаш, бартерлиг садыгны боттандырар, эът талазы-биле эвилелдер аразының хандырылгазындан ийи муң тонна эвээжеткен.

Өске регионнар-биле экономика харылзааларын быжыглаар сорулга-биле Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчыларын баштадыр тускай комиссияны тургускан.

Оон ыңай. Улус ажыл-агыйының быжыг болурун хандырары кышкы үеде оон эки ажылындан хамааржыр. Чайгы политиктиг турум эвес чорук энергетика объектилеринден кадрларның чорааны ажыл-херектиң байдалынга багай салдарлыг болган. Кыш эгелээриниң мурнунда дыка хөй объектилер кышка белен эвес болган. Ооң иштинде Кызыл хоорайда ТЭЦ (чылыг электри төвү). Хемчеглер алдынып турар: кыска үениң иштинде кадрлар четчелеттинген болгаш оон-биле деңге оларның белеткелин чоруткан. Комиссияны тургускан. Чоокку үеде немелде чылыгны киирер аргаларны дилеп тып турар болгаш ажылды доктаамал болдурарын хандырар, аңаа акша-хөреңгиниң болгаш материалдарның курлавырларын дилеп тып турар.

Чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырар талазы-биле онза хемчегни алыры негеттинип турар. Ол бөгүн практиктиг уткаже шилчээн. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге Б. Н. Ельцин баштадыр Онза комиссияны тургусканы таварылга эвес.

Хөй-хөй барааннарны киир сөөртүп турарывыс бүгүдеге билдингир. Чурттакчы чонну сарыг шай болгаш таакпы-биле хандырары бергедеп турар. Кондитер кылыглары болгаш чигир-биле хандырылга үстүп турган.

Республикага ийи чыл улаштыр кандааашкын болган. Фураж болгаш мал чеми чедишпес. Малдың продуктулуг чоруу баткан.

Байдал мындыг турда республиканың чазаа чамдык хемчеглерни алган. Районнарның, хоорайларның болгаш суурларның бирги удурткучуларындан эрге-чагырганың болгаш ажыл-агый эргелелиниң бүгү деңнелдеринге бөлүктерни тургускан. Боттарының девискээринден аңгы черлерге немелде мал чемин белеткээр талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ап турар. Күш-ажылчы коллективтерниң, студентилерниң, хоочуннарның төлээлеринден чер-черлерде ажылчын контроль комитеттери тургустунуп турар. Олар барааннар чажырар, оларны үрээр, чиижеңнеп садар болгаш оорлаар чоруктарның фактыларын илередип, оларны соксадыр хүлээлгелиг.

Ындыг системажыткан хемчеглерни хүлээп алганывыста чонну чуурга, эът, картофель, свекла, капуста, чалаң сүт-биле, далган болгаш хлеб-биле хандырыптар арга бисте бар.

Чонга четпейн турар барааннарны, ылангыя ак үстү, уруглар чемин, чигирин тускай солулга кылыр курлавырларны, ооң иштинде эътти киириштирип тургаш тургузуп, немей тыптыныр болур.

Республиканың экономиказын, хереглел рыногун быжыглаары-биле комплекстиг экономиктиг хемчеглерни алыры көрдүнүп турар.

Күрүне чагыы артар. Ооң хевири болгаш канчаар кылырының байдалы үндезини-биле өскерлип турар. Ол керээ ёзулуг болур. Керээлер чарарындан ойталааны дээш оон хемчег алыр, олар албан чардынган турар.

Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чемге эң чугула хереглелин хандырары-биле, социал адыр комплекизин быжыглаары-биле девискээр чагыын киирип турар. Ооң хемчээлин болгаш составын Тыва АССР-ниң Күрпланы тургузуп турар. Эътти, сүттү, саржагны, хымысты, ногааны, катты, чимистерни, мөөгүлерни, ары чигирин бүдүрүп турар дузалал ажыл-агыйлыг, коллективтиг садтарлыг болгаш огородтарлыг хамаатыларны, а ол ышкаш сарлыктарны, белерни болгаш өшкүлерни боттарының күжү-биле тудуп, саап турар кооперативтерни девискээр чагыын күүседиринге киирип алырын планнап турар. Чагыгны сезоннуг үелерде дугуруштунган эки өртектер-биле деткиир, тускай фондудан курлавырлар-биле быжыглаар, ховар барааннар-биле хандырары-биле деткиир.

Шилчилге үезинде амыдыралга эргежок чугула, ынчалза-даа карылгалыг бүдүрүлгелер тыптып кээп болур. Оларны быжыглаарынга түр када доктаадыкчы фонд тургузар, ынаар дорт дотациялар, чиигелделиг чээлилер, кредиттер кирип болур. Аңаа чүгле шыңгыы санаашкынга болгаш негелделерге даянып херек.

Бо бөлүкке эң-не кошкак чүүл хереглел рыногу болур. Күрүне болгаш девискээр чагыгларын киирериндеn, барааннар бүдүрүлгезиниң темпизин дүргедедиринден эгелээш, курлавырларны нормалаарынга чедир бүрүнү-биле системажыткан хемчеглер манаа херек.

Кол сорулга—чоннуң хереглел барааннарын республикага эң хөйү-биле бүдүрериниң бүгү аргаларын ажыглаары болур.

Аъш-чем фондузун тургузарынга чаа экономиктиг таарыштырыкчыларны кииргени-биле чергелештир эки перспективалар ажыттынар. Совхозтар ниити бүдүрген продукциязының хемчээлинден 40 хуузун аъш-чем үндүрүүнге киириштирер. Ол үндүрүгнү албан күүседир ужурлуг. Күрүне черниң ээзи болганда, совхоз ол черге ажыл-агыйны тудуп турар болганда, ону алыр эргелиг. Сүт, эът, дүк, чуурга, картофель, талазы-биле күрчагыг артар. Ооң хемчээли бүдүрген продукцияның 30 хире хуузундан эртпези төлевилеттинип турар. Күрүне ол дээш материал-техниктиг курлавырларны бээр, эки өртектерни доктаадыр.

Артып калган 30 хуузун совхоз бодунуң экономиказын быжыглаары-биле, та рынокка сайгарып турзун, та белеткелчилерге дугуружулга ёзугаар садып турзун, ол бодунуң эргези. Арат ажыл-агыйлары, дузалал ажыл-агыйлыг хамаатылар болгаш бүдүрүлгелер база организациялар, хуу садтарлыг болгаш огородтуг хамаатылар, белеткелчилер керээ албаны-биле садыг организациялары, ажыл-агыйлар-биле кайы-даа талага ажыктыг керээни чарып ап болур.

Сезоннуг ажылдарга аныяктарны, студентилерни, бажың ээлерин кииириштирериниң дугайында эки боданып, сапап көөр херек. Дужааган продукциязы дээш олардан үндүрүг тыртпас. Аъш-чем фондузунче керээ ёзугаар боттарының бүдүрген продукциязын киирип турары дээш бажың ээлериниң ажыл стажын хевээр арттырарын өөренип көрүп турар. Чоннуң чаш малдарга, күш болгаш дагаага база хаван оолдарынга негелде-хереглелин долузу-биле хандырар дээш чамдык ажыл-агыйларның ажыл-чорудулгазын эде көөр апаар.

Бүдүрүлгеге хамаарышпас барааннарны бүдүрер талазы-биле улуг бергедээшкиннерге таваржыр бис. Ажылдап турар бүдүрүлгелерге ээлчеглерниң санын көвүдедип, оларны чаартып база тудуг ажылдарын мурнады хөгжүдүп турга, бистер чылда 117 млн. рубльдиң немелде продукциязын ап болур бис. Ооң-биле кады чоннуң тудуг материалдарынга негелдезин эки хандырып болур.

Мурнунда ажыглап турган барааннарны саарылгага база катап киирип тургаш, комиссия садыын хөгжүдери көрдүнүп турар. Идик-хеп аймаан, мебельди болгаш өг-бүлеге херектиг өске-даа барааннарны бүдүрер, септеп кылыр бичии бүдүрүлгелерни болгаш комиссия магазиннерин чурттакчылыг чер бүрүзүнге ажыдар. Ажыглап турганы мебельдерни база өске-даа эт-херекселдерни чонга садары-биле оларны септеп кылыр черлерге дужаар талазы-биле чогуур чурумну бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга тургузар.

Хереглекчилер рыногунда садыгда байдал дээш бүдүрүлгелерниң боттарының ролюн болгаш харысалгазын көскүзү-биле бедидер. Боттарының валютазының болгаш бүдүрген барааннарының чамдык кезиин орнажылга операцияларынга ажыглаар эргени оларга бээр. АҮК-түң аъш-чем болгаш продукция болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелеринге барааннар бүдүрерин чогумчудуп тургузар талазы-биле улуг программаларны боттандырары көрдүнүп турар. Чурт үлетпүрүнүң, арга-ыяш болгаш балык ажыл-агыйының, аңныыр-тывыыш болгаш амыдырал хандырылга черлеринге, хереглекчилер болгаш күрүне садыының белеткел база бүдүрүлге черлеринге ындыг ажылды база-ла боттандырар. Оларның бүдүрүлгелерин бирги чергелиг кылдыр хөгжүдери көрдүнүп турар. Маңаа кол ажыл Респотребсоюзтуң болгаш Садыг министерствозунуң коллективтеринге онаажыр дээрзи билдингир. Бо черлерде ындыг ажыл эгелээн. Рынокче шилчип турар үеде Тывага дуза көргүзер дугайында чогуур доктаалдарны болгаш айтышкыннарны хүлээп алырын ол черлер чедип алган. Соңгу чүктүң районнарынга деңнээзи черлерге көрдүнген күрүне чагыын ёзугаар барааннарны чорудуп бээриниң аргаларын чедип алыр айтырыгларны олар шиитпирлеп, тус-тус девискээрлер-биле харылзааларны тудуп эгелээн. Оларның бо ажылын деткиир ужурлуг бис.

Рынок байдалдарында магазин, барааннарны мөөңнеп садар бааза, бараан хуваар склад бүрүзү бот-тускайлаң садыг бүдүрүлгези апаар. Оларга чүгле лицензия-чөпшээрелдерни тургузар, аңаа ол магазинге садар ужурлуг барааннарны ыяап-ла даңзылап көрүп каан болур. Өске айтырыгларны шиитпирлээри-биле курлавырларны дилеп тыварынга оларга улуг эргелерни болгаш хостуг байдалды бээр.

Тускай негелделерни болгаш бүзүреп болур чорукту барымдаалап тургаш, хуу садыгның системазын киирер.

Барааннарның чедишпестеп турары курлавырларны шыңгыы нормалаарынче бисти албадап турар. Талон системазын чер болганга киирер. Чугула хереглелдиң барааннарын ажыглаарының кудукү хемчээлинге магадылалды тургузары-биле кандыг бараанны чеже хирени садарының даңзызын тургузуп турар. Оларга эът, үс, чигир, балык, далган, крупа аймаа болгаш макарон кылыглары, таакпы, шай, хеп чуур бүдүмелдер, чамдык идик-хеп аймаа хамааржыр.

Республиканың материал-техниктиг хандырылгазын экижидери-биле садыгда ышкаш, материалдыг курлавырларның орнажылга фондузун тургузар. Ол фондуга эът, дүк, алгы-кеш болгаш өлүк аймаа, чыжырганы, тудуг ыяжы, даг-дүгү, хөмүр-даш, дус кирер. Бо фондуда кирип турар чүүлдерни тус бүрүде аңгылап көрүп тургаш, бүдүрген продукцияның 20 хире хуузундан девискээр чагыын барымдаалап орнажылга фондузун тургузар.

Улус ажыл-агыйынга болгаш хереглекчилер рыногунга чогуур быжыг байдалды тудары-биле үстүнде айыттынган административтиг болгаш экономиктиг хемчеглер бир эвес ажыт экономика-биле чидиг демиселди чорутпас болза, ажыктыг чүүлдү бербес. Бүгү улуг экономиктиг операцияларны ажык-чарлыы-биле база чоннуң болгаш чер-чер Советтериниң контролюнуң адаа-биле чорудар херек. Аңаа эрге-хоойлу баазазын тургузары чугула. Республиканың ИХМ-ниң, Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң албан черлерин бедик мергежилдиг кадрлар, амгы үениң техниказы, дериг-херекселдери-биле быжыглаарын амыдырал негеп келген.

БААЗА БОЛГАШ ФУНКЦИЯ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ БӨЛҮҮ

Экономиктиг реформаның кол айтырыы —өнчү дугайында айтырыг болур. Чугаа болза бүдүрүлге харылзааларын 1917 чылдың революциязының бодап кылганы болгаш эгелеп каан чүүлдери-биле дүүштүрүп тургузарының дугайында боор турар. Ол чүүлдер биске аныяк назынывыстан бээр билдингир: фабрикаларны, заводтарны — ажылчыннарга, черни —тараачыннарга, эрге-чагырганы — Советтерге, бүгү чонга —тайбыңны! Совет эрге-чагырганың баштайгы хүннеринден эгелээш, шын базым кылдынган. Бүдүрүлгениң кол чепсек-херекселдерин, черни национализастаан болгаш оларны Советтериниң нүүрүнден чонга дамчыдып берген. Чурт изеттинмээн орук-биле чоруткан. Чаа амыдыралды, экономиканы хөгжүлдениң аайы-биле өөренип көрүп, шын бодаттынган эки чүүлдерни кичээнгейге ап, деткип турган. Ооң-биле бистиң амыдыралывыстың хүлээп көрбээн чүүлдерин кады эде кылыр, шиитпирлии-биле өскертир ужурга база таварышкылаан. Хөй национальдыг болгаш хөй укладтарлыг чуртка өнчүнү эмин эрттир күрүнежиде бергени база бүдүрүлгени эмин эрттир мөөңнеп, тускайжыда бергени бурунгаар шимчээшкинге моондактап эгелээнин эскертинип билдинген. Ынчангаш чаа экономиктиг политиканы чорудар деп шиитпирлээн. Хөй хевириниң, ооң иштинде хуу өнчүзүн киирерин, ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаарын ол политика негей берген. Эрге-чагырга, экономиканың кол-кол адырлары чоннуң холунда турар деп чүвени быжыы-биле билгеш, ындыг байдалдарда капитализмниң катап тургустунуп кээринден кортпаан. Ынчангаш 1925 чылга чедир, ындыг кыска үеде, экономиктиг хөгжүлдениң темпилеринге бурунгаар улуг базым кылган. Ындыг болзажок, ол эки дуржулганы удаваанда херекке албастай берген. Экономика күрүне холунга эмин эрттир мөөңнеттинген. Бүдүрүлгени концентрастаар болгаш специализастаар талазы-биле делегей дуржулгазын ёзугаар шын эгелеттинген ажыл өскерлип барган. Хемчээл шынарже шилчип эгелээн. Кончуг улуг монополияларны тургузуп, херек кырында чаржып ажылдаар чорукту чоорту кызып үндүрүп эгелээн. Монополиялыг экономика бодунга дөмейлешкек ындыг надстройканы тургускан, министерстволарның болгаш ведомстволарның нүүрүнде үстүнден чагырып дужаар система база-ла тургустунган. Ук министерстволар болгаш ведомстволар бүгү чүвени боттары шиитпирлээр, бүгү кижилерниң орнунга ажыл-агыйны канчаар чорударын боттары угаап бодаар методче шилчээн. Бүдүрүлгелерниң бот-тускайлаң чоруу шуут узуткаттынган. Ындыг чорук бир үеде херектиг турган болгаш ажыктыг чүүлдерин берип турганы билдингир. Кедизинде кээп ындыг чорук чөрүлдээлерни болдурган. Ажыл-ишчи кижи баш мииниир чүвези чок апарган —кижи бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден хоорулган. Кижиниң, коллективтиң болгаш күрүнениң аразында эрге-ажыктарның болур чогуур харылзааларлыг турар чоруу үрелген. Кижилерниң аразынга немелде продукцияны, орулганы хуваарында ужур-дүрүм чок чүүлдер тургустунуп келген. Ленинниң «кылган шаа-биле» деп принципи уттундуруп эгелээн. Ажыл төлевириниң үстүкү хемчээлин доктааткан янзы-бүрү кызыгаарлаашкыннарны, хоруушкуннарны чер болганга ажыглап эгелээн. Национал орулганы кымның чеже ажылдыы кылганын барымдаалавайн, ажыы-биле хуваажып эгелээн. Орулгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелерниң күсели-биле министерстволарга болгаш ведомстволарга кончуг улуг фондуларны тургузуп турган. Каражалары, ажыл-агыйжы эвес чоруктардан когаралдарны ол фондуларның күсели-биле дуглап эгелээн. Каттыжыышкыннарга болгаш бүдүрүлгелерге база-ла ындыг чүүлдер болгулап турган. Чалгаараарга, ажылды хол даштыбиле кылырларга болгаш азырадыкчы хөөннүглерге социал бааза ындыг янзылыг тургустунган. Бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылга, кижилерниң бедик мергежилинге, талантызынга улуг соктуну ол бүгү таварыштырган.

Бо бүгү чүүлдер Тывага база болгулаан. Шыны-биле чугаалаар херек — бисте хөй чүүлдер кылдынган. Ынчалзажок күрүне монополиязының Тывага эмин эрте берген турганы черле билдингир. Амгы үеде бисте 2,6 млрд. рубльдиң кол фондулары бар, а оларның 99 хуузу күрүнениң болур. Хереглекчилер кооперациязының 53 млн. рубль түңнүг фондулары Тывада бүгү фондуларның чүгле 2 хуузу болур. Кончуг кыска хуусаада бистер колхоз-кооператив өнчүзүн бүрүнү-биле узуткаапкан бис. Концентрастаашкын болгаш специализастаашкын деп өттүнчек чүвениң тайлымы-биле суурларга турган далган дээрбелери, хлеб быжырар черлер, түүйбу цехтери, пилорамалар, куш фермалары болгаш өске-даа ус-тывыш черлери узуткаттынган. Элээн хөй районнар төптеринге чоокка чедир сүт хүлээп алыр пунктулар, колбаса кылыр цехтер чок турган.

Малдың уксаазы, кур черлерни аңдарары, улуг структуралыг эргелеп башкарылга аппараттары дээш бүгү чүвени бодувуска ол олчаан ап турган бис. Ол бүгүнүң чүү чүвеге чедиргени ам билдингир. Боттары төлевилеп, боттары тудуп, боттары ажыглап, боттары боттарын контрольдап турар бүдүн-бүдүн министерстволар бисте ам-даа бар. Ынчаарга оларның шуптузунуң күрүнеден дотация ап турары черле билдинмес чүве бо. Чоокка чедир боттарының бүгү төөгүзүнде карылга деп чүвени билбес турган ажыл-агыйлар ам бүгү назынында арыг орулга деп чүве көрбейн чораан ажыл-агыйлардан ыракта берге байдалда чурттап, ажылдап турар.

Бистер рынок харылзааларын дамчыштыр база өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин ажыглап тургаш, Ленинниң билип, бодап чорааны ёзулуг-ла социализм деп чүвени катап тургузар ужурлуг бис. Ынчангаш кол угланыышкыннарда айыттынган орук-биле чоруур ужурлуг бис, ол чүл дээрге, монополияны дүжүрүп тургаш, күрүне өнчүзүн өске хевирлерже шилчидери, өнчүнү хуу өнчү болдурары, ёзулуг чарыш-маргылдаалыг байдалдарга ажылдаары, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар дээни ол-дур. Күрүне бүдүрүлгелери, кооперативтер, акционерлер, концерннер, фирмалар, хуу ажылдыглар, колхозтар, арат ажыл-агыйлар, коллективтиг сад болгаш огород ажыл-агыйлары бир деңге ажылдап турзуннар. Олар бүгүдеге деңянзылыг байдалдарны күрүне тургузар деп турар. Оларга деңэрге-хоойлу, сан-хөө, материал-техниктиг болгаш чер баазазының байдалдарын тургузар болгаш оларны деткиир херек. Ол бүгү чүүлдерниң кайызы ажыктыг болгаш амыдыралчы болу бээрин амыдырал көргүзе бээр.

Өнчүнү күрүнениң эвес болдурары дээрге күрүнеден дорт ажыл-агый башкарылгазының хүлээлгелерин дүжүрер дээни ол. Бүдүрүлге черлеринге оон-даа улуг бот-тускайлаң чорукту бээр. Бажындан куду харылзааларны деңдеңнелге калбартыры-биле солуур.

Хууждулга күрүне өнчүзүн хамаатыларга садарын азы дамчыдарын көрүп турар. Бистиң республикага кайы-даа орук таарыжып болур.

Республиканың улус ажыл-агыйында 2,6 млрд. рубль түңнүг кол фондулар бар. Чурттакчы чоннуң ону садып алыр акшазы бар бе? Сайгарылганың көргүзүп турары-биле алырга, бистиң чонувус чуртта бир кижиге онаажтыр турарынга көөрде, ийи катап эвээш шыгжаглыг болуп турар. Ажаалга кассаларында 152 млн. рубль шыгжаттынып чыдар. Бүдүрүлге черлериниң материалдыг деткимче кылыр фондузунда 120 млн. рубль бар. Бо акша-хөреңги-биле олар фондуларның чүгле ооңуң бир кезиин садып ап шыдаар. Хууждулганы баштай-ла садыг, амыдырал хандырылга, хөй-нити чемненилгези, үлетпүрнүң бичии бүдүрүлгелери, көдээ ажыл-агыйның, септелге-тудуг организацияларының чамдык объектилеринге чорудар.

Кол орук — күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннеринге акцияларны сатпышаан, чоорту санажыптар эргени бергеш, арендалыг коллективтерни тургузуп, күрүне бүдүрүлгелерин акционерлиг ниитилелдерже шилчидери.

Маңаа тода стратегия болгаш тактиканы тудар херек. Байдал бисти эргини шиитпирлии-биле бузарын негеп турар. Үе манавас. Өске талазында маңаа кампанейжи чорукту болдурбас херек. Бистер чүм коллективизацияның муңгаранчыг дуржулгазын база билир болгай бис. Ам албадал болгаш күш-биле базыышкынны болдуруп болбас. Удавас норматив актылары үнерге, оларны ажыглаарының методиказын сагыыры чугула.

Чер болгаш экономиктиг реформаларны деткииринин чаа структураларының тускай органнарын чер-черлерге тургусса чогуур. Ажык-чарны база хандырар. Эт-хөреңгини, акцияларны садарын коллектив кежигүннериниң күзелгези-биле чорудар. Бүдүрүлгениң, бүдүрүлге ээзиниң эргелерин мурнадыр. Олар район, республика деңнелинге удуртулганың кандыг органнары оларга херегин, кандыг хүлээлгелерни үстүнче чорударын, ол дээш дадывыр кылдыр кайы хире төлээрин боттары шиитпирлээр ужурлуг.

Бүдүрүлге черлери ботакшаландырыышкынның байдалынга ажылдаар болгаш чонну өнчү ээзи болдурарының дугайында боданып, шиитпирлээр апаар. Ооң-биле чергелештир үлеттинмес өнчүнү болдурбазы чугула. Ол бисти муңгаш байдалга эккеп болур. Совхоз хевир талазы-биле совхоз болуп артып калзын, а бүгү техника, бажың-балгат, тудуглар, чер—боттары аңгы счёт-санныг арендаторлар, кооперативтер, хуу бүдүрүлгечилер, фермерлер таварыштыр акцияжыттынган болгаш оларга быжыглаттынган, хуу өнчүлүгге хамаарышкан турар ужурлуг. Аңгылажы берзе-даа, олар ассоциацияларга катап каттыжып кээр. Удуртулга аппарадын тургузуп алгаш, хөлезилеп, боттарының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге хамаарыштыр дугуржулгаларны кылып алыр. Экономиктиг бот-тускайлаңның үндезининге ажыл-херектиң хосталгазы хандыртынар. Оларның эки тура каттыжылгазы чаңгыс аай экономиктиг девискээр болгаш чаңгыс аай социал адыр-биле тургустунар. Чугаа улуг ниити бүдүрүлгеден ойталаарының, бүдүрүлге черлерин, совхозтарны дүжүрүп кааптарының дугайында болбайн турар. Хамык ужур — садыглажыышкын, акша-бараан харылзааларының принципин дамчыштыр бот-башкартынылганың механизмин шиңгээдип алырында, чагырып дужаар системаны дүжүреринде.

Чер айтырыын оюп кааптар аргажок. Бис чер дугайында Кодексти, чер реформазының дугайында хоойлуну дүрген хүлээп алыр ужурлуг бис. Чер фондузунуң ончалаашкынын чорудуп, ооң кадастрлыг үнезин тодараткаш, Советтерниң эргезинче шилчидип бээр. Ийи вариант кииртинген: бирээзинде — ам турары ышкаш, черни күрүне өнчүзү кылдыр хевээр арттырар. Черни үр хуусаалыг хөлезилеп алыры болгаш ону салгалдарынга арттырып бээри көрдүнүп турар. Ийиги вариантыда — күрүне, колхоз-кооператив база хуу өнчүнүң деңэргелиин хүлээп көөр. Тываның көдээ черлерин катап тургузарының программазын кылып тура, амгы совхозтар салбырларының баазазынга колхозтар тургустунуп болур аргалар көстүп кээрин онзалаар херек. Хуу өнчү талазы-биле бис РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң шиитпирлерин удуртулга болдуруп турар бис. Ынчалза-даа черни ажык-кончаа үндүрериниң үндезинин кылырын база ону аай-дедир садарын болдурбазының күштүг механизмин киирер херек. Черни кылып болбаазырадып турарлар ону эдилээр ужурлуг.

Республиканың Министрлер Чөвүлели Эвилел болгаш республика өнчүзүнге хамаарыштыр бот-догуннаашкынның Декларациязының туружунда турар. Ооң бүгү национал байлаа республиканың хөй национал чонунуң эргезинге турар ужурлуг. Ынчангаш Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң аразында албан-хүлээлгелерни аңгылаарының дугайында Хоойлу төлевилелин киирдивис. Маңаа бүдүрүлге черлериниң, республиканың, Россияның болгаш Эвилелдиң эрге-ажыктары деңге өөренип көрдүнер дээрзинге бүзүрел улуг. Эвилел чергелиг бүдүрүлге черлериниң социал хандырылгазы республиканың эктинде дээрзин сагындырыксадым. Ынчангаш аңаа бүдүрген продукцияның чамдызы республикага, районга артып каарын негээри чөптүг.

Чоннуң социал камгалалын, улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаан турарын хандырар сорулга-биле элээн хөй адырларның, ылангыя бааза адырларның бүдүрүлгелерин хуу өнчү кылдыр дамчыдары таарымча чок деп, чазак санап турар.

Өнчүнү чаартыры сан-хөө-кредит чаартылгазы чокта болдунмас. Өнчүнүн хөй хевирлии акша эргилдезинге хөй янзы хамаарылганы негеп турар. Банк системазын чаартыры, ооң ролюн эде көөрү чугула. Бирээде, банкылар бүдүрүлге черлериниң болгаш чоннуң хостуг акша-хөреңгизин «мөөңнээр» орган болур ужурлуг. Акшаны ажыглалче кииреринге дузалаар. Ийиде, банкылар чүгле бүдүрүлге черлериниң кассири эвес, а деңэргелиг хуу өнчүлүглерге база акшаны үндүрүп бээр апаар. Банкылар Эвилел чагыргазындан россия чагыргазынче кирер.

Тыва АССР-ге РСФСР-ниң Күрбанкызының Кол эргелели тургустунар. Ол республиканың кассири болуп, акша эмиссиязын, касса планын күүседирин хынап хайгаараар, акша эргилдезин ойлээр. Чээли политиказынга контрольду тургузар. Саарылга банкыларының четкизи тургустунар. Олар тургузукчуларының хуучу даавырларының дугуржулгалыг, эки тура үндезининге тургустунар. Тургузукчулар бүдүрүлгелер, организация, бүдүрүлге ээлери болур.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги рыннарда).

Рынок байдалынга бюджеттиң тургустунарынга болгаш күүсеттинеринге чаа хамаарылга негеттинип турар.

Бирээде. Бир эвес эргиде чарыгдалдарның хемчээли акша кирилдезинден хамааржыр, бюджет аңаа таарыштынар турган болза, ам сыр дедир. Ам бюджеттиң болуп болур аргазы, өй-тавы баш бурунгаар тодараттынар болгаш чарыгдалдар оон аайы-биле планнаттынар.

Ийиде. Ам акша-хөреңгиниң бар аайы-биле чурттаар апаар. Дотация ап турар болгай бис. Бюджет-биле чоннуң социал камгалалы хандыртынар, чугула хереглел барааннарынга, ачы-дуза чедирилгезинге, энергетикага, аъш-чемге акша-хөреңги бердинер ужурлуг.

Үште. Бюджеттиң орулгалыг кезиин улгаттырар дээш демисежир. Бүдүрүлгелерниң болгаш чер-чер Советтериниң ролюн экономиктиг методтар-биле көдүрер. Арыг орулгадан үндүрүгнүң өнчүнүң хевирин барымдаалап аңгылай алыр: Эвилел бүдүрүлгелеринден—45 хуу, РСФСР-ниң болгаш түс чериниң бүдүрүлгелеринден — 38, орулганың арткан 62 хуузу бүдүрүлгениң эргезинче кирер.

Идиг берилги дег, ылаңгыя кооперативтерден алыр үндүрүглер чер-чер Советиниң бюджединче кирер.

Дөртте. Район, хоорай, республика бюджединче Эвилел болгаш республика чергелиг бүдүрүлгелерниң саарылга орулгазындан үндүрүг кирер санаттынар. Оон ыңай чер үндүрүү турар. Ооң орулгалыг кезээн бүдүрүлгени, чурттаар оран-саваны саткаш, доллдуруп ап база болур.

Акша-хөреңгиниң хумагалыг чарыгдаарының талазы-биле улуг ажыл туруп турар. Доозулбаан тудуг тургуспазы, орулга чок бүдүрүлгени дужурери, башкарылга аппаратын тударынга чарыгдалды кызырары, сан-хөө органнарының шынарлыг ажылы —бо бүгүже кичээнгей салдынар ужурлуг. Рынок байдалында өртек болгаш тариф өзүлдезинден оор аргажок, ынчангаш бюджеттиң чарыгдалдыг кезии улгадыры билдингир. Бистиң рынокче кирериниң чавыс байдалдарында РСФСР-ниң бюджединден дуза албайн баар аргавыс чок.

ӨРТЕК ДОКТААДЫРЫНЫҢ ПОЛИТИКАЗЫ

Рынокче шилчилге үезинде өртек доктаадырының политиказы улуг ужур-уткалыг. Республиканың улус ажыл-агыйында өртектер системазы ийи кол хевирден тургустунар:

1. Эвилел, республика (РСФСР) болгаш түс чер чергелиг күрүне органнарының тургусканы доктаамал (быжыглаттынган) өртектер.

2. Кайы-даа таланың чөпшээрешкени-биле кылыкчы бүдүрүлгелер биле хереглекчилерниң аразында тургустунар дугурушкан (хостуг) өртектер.

Дугурушкан (хостуг) өртектерни, орулгалыг чорукту өй-чижектерин, садыгның кызыгаарлаан немелделерин, бир эвес чугула апарза, кызыгаарлаан өртектерни азы өртектерниң улгатканының кызыгаарлаан хемчээлин доктаадып турганш, күрүне өйлээр.

Шилчилге үезинде чурттакчы чоннуң социал камгалалын кылыры-биле өг-бүлелерниң амыдыраарының эң чавыс деңнелдиң үндезини болур чамдык аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарының база ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин амгы үениң өртектериниң деңнелинге республика арттырар. Чамдык барааннарның үүрмектеп садар өртээниң чиигин доктаамалчыдары-биле өртектерге дотацияларны, чурттакчы чоннуң социал камгалалының методу кылдыр чогуур деңнелге арттырарын көрүп турар. Оларны бүдүрүлгелерге (бүдүрүкчүлерге) эвес, а чүгле магазиннерге херек кырында саткан барааннары дээш төлеп бээр ужурлуг.

Ооң-биле кады социал ужур-дузалыг болгаш массалыг база хүн бүрүнүң хереглелиниң чүүлдери болур аъш-чемге хамаарышпас барааннарның, ол ышкаш амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң болгаш коммунал ажыл-агыйларының чамдык ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин болгаш тарифтерин өйлээри чугула. Аъш-чемге хамаарышпас чоннуң чугула хереглелиниң барааннарының үүрмектеп садар өртээ улгаткан таварылгада республиканың чурттакчы чонунуң четпес хандырылгалыг кезиинге (улуг назылыг кижилерге болгаш бичии уругларга) компенсация эгидилгени көрүп турар.

Өртектерниң хары угда улгадырын база инфляцияны болдурбас сорулга-биле эргежок чугула хереглелдиң барааннарының өртектеринге күрүне контролюн рынокче шилчилге үезинде арттырып каары чугула. Оон ыңай рынокта херек кырында байдалды көрүп турганш, үүрмектеп садарының өртектерин контрольдаарын чоорту соксадыр. Республиканың чазааның шиитпири-биле оон мурнунда контрольдан үндүрүп каан өртектер хөлүн эрттир улгаткан таварылгада оларның кызыгаар деңнелин түп када тургузуп болур.

Кывар-чаар чүүлдерниң, оталга-энергетиканың болгаш чиг эттиң кол курлавырларының, транспорт ачы-дузазының, күрүнениң монополиялыг бүдүрүкчүлериниң чагыы-биле бүдүрген продукциязының мөөңнеп садар болгаш садып алыр өртектерин күрүне өйлээрин хевээр артар.

Бүдүрүлге-техниктиг хереглелдиң продукциязының, барааннарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин тургузарының дараазында кол угланыышкыннары шилчилге үезинде көрдүнүп турар.

1. Аъш-чем барааннарының өртектери. Хлеб, эът, сүт продуктулары, чигир, шай, мал база хендир үзү дээш эргежок чугула хереглелдиң өске-даа барааннарынга өртектерге ылгалды бюджеттен дотация-биле дуглаар доктааткан өртектерни ажыглаар. Садып алыр өртектерниң улгатканы-биле хереглекчилер ниитилелиниң садып алган эъдиниң өртээниң улуг өзүлдезин болдурбазы-биле бюджеттен дотацияны көрүп турар.

Ооң-биле кады продукцияның чамдык хевирлерин, чижээлээрге, черлик амытаннарның болгаш куштарының эъдин, аңы чигири, ыштаан эът аймаан, бүдүрерин көвүдедири-биле оларны хостуг өртектер-биле садар херек.

2. Үлетпүр барааннарының өртектери. Өг-бүлелерниң амыдыраарының эң чавыс деңнелдиг үндезини болур чоннуң хереглелиниң чамдык барааннарынга чиик өртектерни доктаамалчыдар сорулга-биле эргежок чугула хереглелдиң барааннарының болгаш уругларга база улуг кижилерге социал эргежок чугула барааннарның доктааткан өртээн тургузарын саналдап турар.

Чоннуң хереглелиниң өске үлетпүр барааннарынга дугурушкан (хостуг) өртектерни ажыглаар.

3. Бүдүрүлге-техниктиг хереглелдиң продукциязының өртектери. Хөмүр-даш, электроэнергия, чылыг энергиязы, ыяш продукциязы дээш өске-даа кол чиг эт кывар чүүл, энергетиктиг курлавырларның мөөңнеп садарының быжыглаттынган өртектерин рыноктуг экономикаже чоорту шилчилге байдалында хевээр арттырары көрдүнүп турар.

Бүдүрүлге-техниктиг хереглелдиң арткан шупту продукциязынга дугурушкан (хостуг) өртектерни тургузар.

4. Амыдырал хандырылга, коммунал дээш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң өртектери. Химиктиг ашталга, эт-херексел хөлезилеери, идик-хеп септээри, чунар-бажыңнарның база хеп чуур черлериниң социал ужур-дузалыг эргежок чугула ачы-дуза чедирилгези дээш рынок экономиказынче шилчилгениң баштайгы үезинде кызыгаарлаан өртектерни тургузар ужурлуг. Арткан амыдырал хандырылга ачы-дуза чедирилгезинге хостуг өртектерни тургузар.

Суг дамчыдылгазын база канализацияны ажыглааны, төпчүткен оталганың база изиг суг дамчыдылгазының ачы-дузазы, квартира хөлезиниң дээш чонга чедирип турар чамдык коммунал ачы-дузазының тарифтерин шилчилге үезинде доктаамал кылдыр чуртталга шөлүнүң шынарындан, эптиинден база чүү хире чаагайжыттынганындан хамаарыштыр арттырары чугула.

Харылзааның кол-кол ачы-дуза чедирилгезинге тарифтер, монополчу ведомствонуң ачы-дуза чедирилгези болганда, доктааттынган боор ужурлуг. Немелде ачы-дуза чедирилгезиниң шуптузунга хереглелдиң чүү хире боору-биле холбаштыр өртектер хостуг болур.

Социал ужур-дузазын өөренип көргеш, өртектиг ачы-дуза чедирериниң эмнелге черлериниң ачы-дуза чедирилгезинге кызыгаарлаан өртектерни тургузары эргежок чугула.

5. Ниитиниң чемненилге черлериниң продукциязының өртектери.

Улус өөредилгезиниң министерствозунуң ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң чиг эдиниң шупту хевирлеринге үүрмектеп садар өртектерин 1990 чылдың деңнелинге шилчилге үезинде арттырар ужурлуг. Шилчилге үезинде тургустунуп келген өртек биле чиг этти сатканының өртээниң аразында ылгалды түс чер бюджединден дуглаарын өөренип көөр. Дугурушкан (хостуг) өртекже шилчиишкин үезинде өөреникчи, сургуул, студент бүрүзүнүң чеминиң өртээниң улгатканының хемчээлин эгидип бээр аргаларны тодаргайлаар херек.

Бирги болгаш «Люкс» категорияның бүдүрүлгелери шилчиишкин үезинде күрүнениң эвес апаар, оларга хостуг өртектерни тургузар.

Бүдүрүлгелерде, албан черлеринде, совхозтарда ниитиниң чемненилге черлерин коллективтерге аңаа өртектерни боттары тургузар эрге-биле дамчыдып бээр.

6. Культура-чырыдыышкын черлериниң ачы-дуза чедирилгезиниң өртектери.

Уругларга бүгү ачы-дузага, кинофильмнерниң баштайгы көрүлдезиниң соонда үндүрүлгеге, түс чериниң чогаадыкчы коллективтериниң театр ажыл-чорудулгазынга (шиилер, концерттер) кызыгаарлаан өртектерни тургузарын көрүп турар.

7. Кооперативтерниң продукциязының өртектери.

«ССРЭ-де кооперация дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузун ёзугаар (19 чүүл) кооперативтерниң боттарының тургусканы азы хереглекчи-биле дугурушкан өртектер болгаш тарифтер-биле кооперативтер продукциязын сайгарар ажылдарны кылыр, ачы-дузаны чедирер.

ЧУРТТААР ОРАН-БАЖЫҢ РЕФОРМАЗЫНЫҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

Рынок экономиказынче шилчилгениң үндезин байдалдарының бирээзи —чурттаар оран-бажың реформазы. Ооң сорулгазы —чурттаар оран-бажың байдалын экижидериниң, эң таарымчалыг аргазын өг-бүле бүрүзүнүң база ниитилелдиң казы четкен кежигүнү бүрүзүнүң боттандырар эргезин бээр чурттаар оран-бажың рыногун тургузары.

Чурттакчы чоннуң оран-бажыңга хереглелин улуг хемчээлдиг-биле хандырбайн турарындан чурттаар оран-бажың реформазын чорудары эргежок чугула негеттинип келген. 1990 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, чурттаар оран-бажың алырының ээлчээнде 17,5 муң кижи, ооң иштинде хоорайда 11 муң, көдээде 6,5 муң кижи туруп турар.

Оочур чыл келген тудум улам улгадып турар. Чурттаар чер талазы-биле күрүнениң амгы политиказы азырадыкчы хөөннү болдуруп, чоннуң акша хөреңгизи-биле чуртталга тудуун чорударынга идиг бербейн турар. Бажың хөлезини болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгези дээш төлевирниң ставкалары болгаш тарифтери кончуг куду, ол чүүлдер чуртталга бажыңнарын тударынга болгаш септээринге база коммунал ачы-дуза чедирилгезинге үнүп турар чарыгдалдарының чүгле 25 хуузун дуглап турар. Ынчангаш күрүнениң чуртталга оран-бажыңнарының фондузу улгаткан тудум, ону тударынга үнер чарыгдалдар көвүдеп турар. Бо реформаны чорудары чүге чугула апарганының бир чылдагааны болза, чуртталга оран-бажыңнарының талазы-биле амгы политиктиг чоннуң социал деӊ эвес байдалдыг чоруун болдуруп турар. Республикада бүгү чуртталга бажыңнарының 29 хуузу хуу кижилерге хамааржыр. Ол улус бажыңнарны боттары тудуп алган болгаш боттарының чуртталга фондуларынга үнүп турар чарыгдалдарны боттары дуглап турар.

Ынчаарга күрүне квартираларында чурттап турар кижилер ниитиниң чуртталга фондузун тударынга үнүп турар чарыгдалдарының чүгле 25 хуузун дуглап турар, а арткан чарыгдалдарны дуглаары күрүнеге онаажып турар. Ол сорулгага республика кончуг хөй түңнүг акшаны чарыгдап турар. Тодаргайлаарга, чуртталга фондузун тударынга болгаш септээринге чыл санында 10 млн. рубльди чарыгдап турар. Ынчангаш күрүне квартираларында чурттап орар кижилер национал орулганы ажыглаарынга артыкшылдыг байдалдыг боор турар.

Чуртталга оран-бажыңнарының реформазының дараазында кол принциптери саналдаттынып турар:

— өг-бүле болгаш хамаатыбүрүзү хуу өнчү кылдыр чурттаар оран-бажыңны тудуп азы садып ап база ол өнчүзүн кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка садып азы салгалынга дамчыдып берип болур эргелиг;

— өг-бүле болгаш хамаатыбүрүзү чуртталга шөлүнге негелде-хереглелин хандырарын — хууда бажың азы квартира кылып алырын, кооперативтерге киржип турганш кылдырткан бажыңга, квартирага чурттаарын, арендалап алган чуртталга шөлүнге чурттаарын хостуу-биле шилип алыр эргелиг;

— чурттаар оран-бажыңның шынарын болгаш турар черин барымдаалап рынок өртээ-биле төлевирлиг болуру;

— күрүнениң оран-бажың фондузунда чурттаар бажыңны оларга халас берип турганш, оран-бажыңга оларның эргелерин боттандырары-биле чедиишмес өг-бүлелерге социал магадылалды тургузары;

— чурттаар оран-бажың бээрде оочурда турар кижилерниң эргелерин хүлээп көөрү.

Чурттаар оран-бажың реформазы хамаатыларның хөй кезииниң чурттаар оран-бажыңның хууда ээлери болдурар, ол акша-хөреңги чыырынга, эки ажылдаарынга идиг бээр.

Реформаны үе-чадалап чорудар.

Бирги үе-чадада күрүнениң болгаш ниитиниң чурттаар оран-бажың фондузунуң өнчүлээшкининиң чүмү-биле чорудар.

Ооң-биле чергелештир «Чурттаар оран-бажың фондузун хуужудар дугайында Саналы», а ол ышкаш чурттаар оран-бажыңны хамаатыларга дамчыдып бээриниң база садарының чурумун доктааткан, ол чурттаар оран-бажыңның техниктиг ажаалда-хайгааралы болгаш септелгези-биле холбашкан, ону ажыглаарын болгаш хандырарын органзастаар талазы-биле эргежок чугула нормативтиг-методиктиг материалдарны ажылдап кылыр болгаш бадылаар апаар.

Чурттаарынга таарымчалыг эптиин, чаагайжыды тутунганын база хереглекчи дег өске-даа шынарларын барымдаалап квартира хөлезиниң бир тускай өртээн чер-чер Советтери доктаадып тургузар. Бир кижиге онаштыр чуртталга шөлүнүң нормазы доктааттынар. Ээлеп турар шөлү оон ыңай баар болза, төлевириниң хемчээли чаңгыс аай болур, а нормадан ажа бергенде — өртээ улгады бээр.

Чурттаар оран-бажың өртээн база коммунал ачы-дуза чедирилгезин төлеп турар үеде социал төлевириниң системазын көөр кижилерни база тодарадыр апаар.

Ийиги үе-чадада күрүнениң чурттаар оран-бажың фондузунуң бажыңнарында оларның чурттап турар квартираларын хамаатыларга дамчыдып бээрин болгаш садарын ылап-ла эки туразын барымдаалап чорудуп эгелээр.

Чурттаар оран-бажың реформазы бистиң кижи бүрүзүнүң эрге-ажыынга дээп турар. Ол нарын болгаш хөй күш үндүрер. Чогум-на ынчангаш дараазында тактиканы чазак саналдап турар. Чурттаар оран-бажыңны учётка алыр, ооң шынарын болгаш өртек-үнезин тодарадыр талазы-биле улуг белеткел ажылдарын чер болганга чорудар. Өске черлерниң дуржулгазын өөренирин органзастаар. А чурттаар оран-бажың реформазының талазы-биле РСФСР-ниң хоойлулары үнген соонда чурттаар оран-бажыңны хуужудар талазы-биле шиитпирни шуут хүлээп алыр. Ынчангаш ону республиканың Дээди Советиниң сессиязынга чугаалажып көөр.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, даштыкы экономикалыг харылзааларывыс республика экономиказының чаа, чугула чүүлү болган турар ужурлуг. Баштайгы удаада кончуг улуг инвестициялар болгаш валюта курлавырлары негеттинмес угланыышкыннарны хөгжүдери чугула боор турар. Ол дээрге, бирээде, амгы туруп турар баазавыска сайзырадып болгу дег даштыкы туризм, спортчу аңнаашкын болгаш балыктаашкын. Ийиде, республикада бүдүрүп турар чиг эт (дүк, олүк, алгы-кеш, алгы тон даараар чиг эт, тудуг ыяжы болгаш өске-даа). Кедизинде барып культура талазы-биле харылзааларны (Тываның фольклор ансамбльдерин даштыкыже чорудары, номнарны, альбомнарны, пластинкаларны, видеокассеталарны кады үндүрери) хөгжүдери.

Шак мынчап келириңиске даштыкы капитал республикаже кирип эгелевес бе. Ооң соонда даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың эң нарын болгаш улуг хемчээлдиг хевирлерин шиңгээдип эгелээр бис.

Бартер садыглаашкындан (валюта чок) бөгүн чоннуң хереглел барааннарын албайн, а чүнүң-даа мурнунда оларны бүдүрер дериг-херекселди болгаш технологияны алгаш, чиг этти садыглап турбайн, ооң продукциязын сатканы дээре.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырып чорулары-биле Министрлер Чөвүлелиниң даштыкы экономиктиг харылзаалар бюрозун, каайлы органын. Даштыкы экономиктиг банкының төлээ черин тургузары чугула. Делегей эрге-хоойлузу, сан-хөө, туризм, садыглаашкын талазы-биле специалистерни белеткээри эргежок чугула.

Рынок байдалдарында көдээниң айтырыгларын ыыт чок эрттириптер аргам чок. «Россияның көдээ черлерин катап тургузар программа дугайында» РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге түлүк-түлүк изиг боор тургулаан санал-онал солчулгаларын утпаан бис. Аңаа хүлээп алдынган шиитпирлерге болгаш хоойлуларга идегел турар бис. Үш улуг реформаны чорудары ында көрдүнген:

Бирээде, моон соңгаар черге күрүне тергиидели турбас.

Ийиде, көдээниң социал айтырыглары бирги черже теп үнүп келген. Борта моон мурнунда чылдарда национал орулганың 4,5 хуузун берип турган болза, ол ам 15 хуу чедер. Кадык камгалал, чырыдыышкын, культура объектилерин төпчүткен акша-хөреңгиниң күсели-биле тудар, суурларны газчыдары, электрижидери, телефончудары, оруктарны тудары база-ла ынчаар боттаныр. Чурттаар оран-бажыңның улуг программазы планнаттынган. Аныяктарны, чаштарны, иелерниң байдалын деткиир хемчеглер аңгы көрдүнүп турар.

Үште, экономиктиг улуг реформаны чорудары көрдүнүп турар. Хуу өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының бүгү-ле хевирлеринге бир дөмей дузаламчыны көргүзүп турганш, чүнүң-биле-даа адааннажып шыдаар көдээ ажыл-агый бир дугаарында тургустунар. Хоорайга бүдүрген продукцияның өртээниң улгатканындан көдээни камгалапкы дег механизм ажылдап кылдынган. Хуваалыг черлиг болгаш өнчү-хөреңгиге киириштирген үлүглүг күрүне бүдүрүлгезинден ажылдакчы таварылгада ажыл-агыйже хостуг үнүп чоруй баар эргени бээр. Фермерлерге дуза чедирери-биле бир миллион рубльди тускайлап үндүрген. Көрдүнген чүүлдерни экиле утааш көргеш, практиктиг ажыл-херектерже углаар ужурлуг бис. Чогум-на ынчангаш «1991-1995 чылдарда көдээни катап тургузуунуң база агроүлетпүр комплексизин хөгжүдериниң программазының дугайында» айтырыгны республиканың Дээди Советиниң ээлчег чок Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирерин чазак саналдап турар. Рынок харылзаалары ону негеп келген. Ниитизи-биле эге баштайгы баазазы кончуг баксыраан көдээ черлер рыноктуң таарымча чок салдарынга алзып болгу дег эң кошкак чер боор турар. Көдээниң чурттакчы чонунуң аңгыланып чарлыр чоруу база туруп кээп магат. Ажыл нарынчыыр, хөй күштү негээр апаар. Ылаңгыя ырак кы коданнарда малчыннар, кижилерни хереглел барааннары-биле хандырары чидии-биле тургустунуп келир. Ажыл-агыйларның 10-15 чедир хуузу буураашкынга таваржып база болур. Бо нарын айтырыгны медереп билгеш, Министрлер Чөвүлели хемчеглерни ап турар.

Совхозтар-биле чергелештир хамаатыларның хууда ажыл-агыйының, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның, садчыларның болгаш огород өстүрүкчүлериниң коллективтериниң дузалал ажыл-агыйларының күсели-биле аъш-чемни улам ыңай арбыдадыры көрдүнүп турар. 1991 чылдан эгелеп хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын болгаш сад участоктарын хөгжүдерин деткиир, хуваалдалыг черлерни оларга хөйнү бээрин база чиигеткен чурум ёзугаар чээлиге бээрин хандырар, көдээ ажыл-агый продукциязы бүдүрер сорулга-биле көдээже көжүп чоруткаанарның хоорайларда квартираларын арттырып каар талазы-биле чазак программазы боттанып эгелээр. Көдээ ажыл-агый продукциязын өг-бүле бүдүрер агрозонаалары хоорайлар долгандыр тургузар. Кызылдың суггарылга системазының баазазынга чоокку хүннерде ногаа өстүрер чаа совхоз тургустунар.

Он совхозтарның салбырларының баазазынга бүдүрүлге кооперативтерин тургузар талазы-биле ажыл уламчылаар. Оларны хөгжүдеринге төпчүткен капитал салыышкыннарны үндүрер. Кайы-даа таланың дугуржуп алганы ёзугаар ол-ла салбырлар республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дузалал көдээ ажыл-агыйы-даа боор болгай-ла.

Кызылдың эът комбинадының болгаш «Сукпак» совхозтуң баазазынга эът бүдүрер ассоциацияны тургузар дугайында (аңаа мал чеми бүдүрер «Ак-Чыраа» совхозту киириштир), ол ышкаш Кызылдың сүт комбинадының баазазынга сүт заводтарының ассоциациязын тургузар дугайында айтырыгны ажылдап кылып турар.

Агроүлетпүр комплексиниң болбаазырадыр адырларының амгы бар эът, сүт болгаш аъш-чем үлетпүр бүдүрүлгелеринге чаартылгаларны база техниктиг эде дериглеишкинни чорудар. Чамдык совхозтарга сүт, эът болбаазырадыр, алгы-хөм эттеп, чымчадыр база кештен хеп даараар улуг эвес цехтерни тудары көрдүнген. Ону кылырынга түс черден деткимче херек. Тургустунуп келген байдалды утаап билирин диледим. Ону бистиң орнувуска кым-даа шиитпирлевес. Бүгү-ле идегел — чоннуң, ажыл-агый удуртукчуларының, специалистерниң утаанныг, талантылыг чоруунда. Сүттүң, эъттиң килограмм бүрүзү, малдың баш саны дээш демисел дээрге-ле, бөгүн — бистиң шыдажып эртеривис дээш демисел-дир. Массаларга организастыг ажылды моон эгелээри чугула.

Чер суггарылгазының улам ыңай хөгжүлдези, суггаттыг гектарның беримчелин дээш кичээнгейни улгаттырар. Рынок экономиказының байдалынга арга-арыгларның эрге-хоойлу болгаш экономика талазы-биле камгалалының комплекстиг хемчеглерин боттандырары көрдүнүп турар. Ыяш, техниктиг чиг эт болгаш арга-арыгдан аъш-чем продуктуларының белеткелин киириштир, арга-ыяш ажыглалы арендага үндезилеттинген болур ужурлуг. Балык ажыл-агыйының моон соңгаар хөгжүлдезинче онза кичээнгей салдынар ужурлуг.

ИНВЕСТИЦИЯ ПОЛИТИКАЗЫ

Маңаа дыка хөй нарыдаашкыннар тургустунар. Акша-хөреңгиниң чедишпези, материалдыг курлавырлар баланслаттынмазы чайлаш чок апарган. Ооң-биле чергелештир мурнундаазындан эвээш эвес тудугну тударын амыдырал бистен негеп турар. Ынчангаш принципиалдыг чаа бодаашкын, аргалар негеттинер.

Бирээде, ажылдың хемчээлин кудулатпас ужурлуг бис. Акша-хөреңгиниң бүгү аргалар-биле дилеп тыптынар. Капитал салыышкыннарны шиңгээдип алырын моон мурнундагы чылдарда чедип алдынган деңнелинге арттырар, болдунар болза, оон харын көвүдедир.

Ийиде. Быдарадырын болдурбас. Доостунмаан тудугларның нормативтен ажыр көвүдээринден шиитпирлии-биле алырыл, чыл төнчүзүнге чедир оон хемчээли 290 млн. рубль болур.

Үште. Чоннуң хереглел барааннары бүдүрер объектилерниң мурнады тударынче шилчилери 1991 чылда-ла чедип алыр. Ындыг объектилерни шилип алгаш, бүгү деминин ынаар мөөңнептер. Кызыл хоорайдан эгелээр. Ээлчегде 4 тонна чиг эът ажыглаар кулинария болгаш кондитер кылыгларының бүдүрүлгезин, чылда 3 муң тонна макарон кылыр күчүлүг цехти, консерва цегин болгаш эът комбинадының соодукчузун, пиво заводунуң ээртпес суксуннар цегин, теплица комбинадының ийиги ээлчээн, болбаазырадыр цехтиг ногаа шыгжаар складты ажыглалгга киирилтер болза, хоорай чурттакчыларынга кончуг улуг дуза болур ийик. Шагаан-Арыг хоорайга бройлер фабриказының бирги цегиниң тудуун эгелээр, хоорайның сүт заводун аңаа ажыглалга киирер; аъш-чем комбинады, чыжырганы болбаазырадыр цехти тударын эгелээр. Хоорай эрге-чагырганың болгаш тудугжуларының программазы ол болур.

Аъш-чем эвес барааннар бүдүрер объектилер тудугларын база кичээнгейге алыр. Аңаа алгы тон даараар болгаш ус-шевер кылыглар фабрикалары, даараныгга фабрикаларының районнарга филиалдарының хөгжүлдези хамааржыр. Машзаводту өске угланыышкынныг болдурары, хөм, кидис идик заводун алгыдары, даг-дүгүнден шифер кылыр цехти тудары көрдүнген. Оларга социал, культура болгаш энергетика объектилерин база немээр. Артканнарынга дегбейн арттырар, оон башка шыдашпас бис.

Дөртте. Көдээ тудугларының хемчээлин көвүдедир. Барааннар бүдүрер объектилерни, улуг эвес цехтерни, социал адыр объектилерин мурнадыр. Агроүлетпүр комплекстериниң, Респотребсоюзтуң, чурттакчы чоннуң кужун болгаш акша-хөреңгизин кооперастаар. Хоорай тудугжулары, кооперативтер, ассоциациялар көдээге тудуг тудары оларга ажыктыг болур экономиктиг механизмни ажылдап кылыры планнаттынган. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпири ындыг. Барааннар бүдүрер объектилерин өй-шаанда ажыглалга киирерин тудугжуларны сонуургалдыг болдурар аргалар дугайын бодаар херек.

Беште. Республиканың оон арткан акша-хөреңгизин «Чурттаар оран-бажың», «Кадыкшыл» деп комплекстиг программаларны боттандырарынга чарыгдаар. Ажыл-агый аргазы-биле тудуг кылыр хууда кижилерге материалдар, чиигелделиг чээли-биле дузалаарын бодаар.

Шеф-биле тудуг тударын уламчылаар дугайында дыка хөй регионнар-биле дугуржулга кылдынган. Оларны бүгү талалыг деткиири болгаш оларга дузалаары чугула.

Инвестиция политиказын көрүп тура, улус ажыл-агыйының кол улуг адырлары оюп эртпес. Ылаңгыя энергетика болгаш одаар чүүл үлетпүрү аңаа хамааржыр. Абаза — Ак-Довурак аразының ЛЭП — 220 КВ электри шугумунуң ийиги ээлчээниң тудуунуң айтырыын шиитпирлээр ужурлуг бис. Кызыл ЧЭТ-ниң бирээзи-ле шакта 160 тонна бус бээр күчүлүг ийи котёл-агрегат тудуун кызымаа-биле чүткүдер херек. Хөмүр-даш разрезтерин чаартып, дериирин боттандырар. «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттарның ажылдаар хуусаазын узадырын бодаар болгаш ону соңгаарлатпайн чорудары негеттинер.

«Тыва алдын» деп чаа бүдүрүлгениң тургустунарынга дузалаар база геология ажылдарын алдын, мөңгүн, чазаныр даштар дилеп тывары углаары чугула.

Республиканың амыдыралынга транспорттуң чугулазын барымдаалап көөр. Автомобиль, агаар болгаш хем транспортунуң коллективтериниң рынокче шилчилге талазы-биле ажылы онзагай үзүктелиишкин чок болгаш багай салдарлыг таварылгалар чок болурун, автоорук организацияларының, почтаның болгаш харылзааның коллективтери турум ажылдаарын чедип алыр.

Чурт үлетпүрү, амыдырал болгаш коммунал хандырылга ышкаш амыдыралчы чугула, ынчалзажок рыноктуң салдарынга дүрген алзывычал адырларже кичээнгейни мөөңнээр. Чиг эт, материалдар база курлавырлар фондузун тургузарын киириштирбишаан, оларны деткиириниң бир янзы эге байдалдарын тургузарының дугайын бодаар апаар.

Рынок байдалдарында чоннуң социал камгалалының, кадрлар белеткелиниң болгаш социал комплекизиниң айтырыгларының системазы

Бистиң программавыстың сорулгазы чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин хевээр арттырары-биле тодараттынар. Бо дээрге, бисте эң кол база эң нарын сорулга-дыр. Эге үндезин боор турар баазаның куду деңнелдии, хереглел барааннарын болгаш материал-техниктиг курлавырларны албан өскээртен сөөртүрү, демографтыг байдал, РСФСР-ниң өске девискээрлеринге деңнештирерге, немелде бергелерни тургузуп турар. Бисти шилчилге үезинде рыноктуң балансылашкак эвес чоруу, хандырылганың баксыраары, бүдүрүлгениң кудулаары, ажыл чок чорук, барааннарның болгаш ачы-дузаның өртек-үнезиниң улгадыры чайлап эртпес.

Камгалал механизмин ажылдап кылыр арганы берип турар баштайгы санаашкыннарны чазак кылып чоруткан. Камгалал хемчеглерин ажылдап кылырының эге дөзү кылдыр эң адаккы деңнелдиң хереглел бюджедин алган бис. Ол бистиң санаашкынывыс-биле Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң бир кижиге онаашты алырга, айда 120 рубль болур. Ниитизи-биле ССРЭ-ге ону 1988 чылда 105 рубль деп үнелээн турган. Ол ёзугаар алырга «хереглелдиң акша хавыны» чыл фондузунуң адаккы хемчээли 460 миллион хире рубль болур. 1989 чылда ол 495 млн. рубль, ооң иштинде шалың төлевири — 412, пенсиялар болгаш пособиелер — 60,6, стипендиялар— 2,6 млн. рубль болган. Хереглел бюджеди районнар, зоналар, улус ажыл-агыйының адырларының аайы-биле аңгыланып турар деп чүве билдингир, ону бистиң планнарывыска болгаш ажыл-херээвиске барымдаалап көөр апаар. Бараан өртээниң өзүлдезин барымдаалавышаан, сан-түңнерден алгаш көөрге, чоннуң амыдырал байдалының деңнели ындыг-ла бедик эвес, ынчангаш боттуг хемчеглерни ап чорутпас болза, байдал улам дорайтаар.

Рынок экономикалыг ниитилелге орулганың үнер дөзү чүгле күш-ажыл болур. Кижилерни ажылга хаара тударының чаа политиказының эге үндезин туружу — өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң үндезининге хостуг шилип алдынган ажыл-иш болур. Республикада ажылдап турар 144 муң кижи бар. Күш-ажыл органнарының берген сан-түңнери ёзугаар бо чылын бисте ажылга киреринге 6 муң хире кижи, ооң иштинде барык чартык кезии школалар, техникумнар, училищелер доозукчулары негелделиг болган. Келир чылын байдал шуут көңгүс сыр өске боор болур. Санаашкыннардан алгаш көөрге, күш-ажыл рыногу 18 муң хире кижи хереглээр. Ылаңгыя аныяктарны болгаш херээженнерни күш-ажылга хаара тудары бергедээр. Ону таарыштырарының органы болгаш механизми херек. Республиканың күш-ажыл талазы-биле комитедин быжыглаар, ону күш-ажыл талазы-биле министерство кылдыр эде тургузар. Материалдыг баазазы, штаттыг ажылдакчылар, сан-хөө курлавырлары-биле немээр. Ооң албан черлери бүгү районнарга болгаш хоорайларга турар. Аңаа кадрлар хереглелиниң баш удур медээлериниң, бүрүткээриниң, эде белеткээриниң, ажылга тургузарының, ажыл чоктарга дуза чедирериниң хүлээлгези, ажыл-херээ онаажыр. Чурттакчылыг бүгү черлерге чоннуң бүгү ниити өөредилгезиниң пункттуларын ажыдар херек. Бар өөредилге комбинаттарын, черлерин таарыштыр эде көөр апаар. «Хөй-нити ажылдары» деп чаа чүүл тыптып кээр. Ажыл чоктарны тур үеде девискээрлер чаагайжыдылгазынга, орук, тудуг, септелге болгаш өске-даа ажылдарга хаара тудар. Ажылчын күш чедишпейн турар тудугларга аныяктар отрядтарының сезоннуг ажылын организастап болур. Ол ажылдар дээш күш-ажыл база социал айтырыглар органнары төлээр.

Кадрлар белеткелинге болгаш ажыл чок чорук талазы-биле пособиелер төлээринге акша-хөреңгилерни тускайлаарын көрүп турар. Пособиелерни 6 айдан ашпас хуусаада төлээр.

Ооң-биле чергелештир бүдүрүлгелерниң, оларның удуртукчуларының харыысалгазын бедидер апаар. Оларга кижилерниң салым-чолун даандырган болгай. Чедиимес чоруктуң байдалынга он-он муң кижи кирип болур. Ынчангаш удуртукчулар мону эки билип, хемчеглерни алырынга бүзүреп турар мен. Хамаатыларның орулгаларының хоойлу ёзугаар көрдүнген үнер дөстери барда оларның эки тура-биле ажылдавайн барып болурун база бодап турар бис.

Пенсионерлер, инвалидтер, хөй уругларлыг болгаш долу эвес өг-бүлелер, студентилер, сургуулдар, өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар камгалалы онза чугула негелделиг. Бо категорияның кижилеринге күрүне бюджединден амыдырап-чурттаарының магадылаттынган адакы хемчээлиг хандырарын көрүп турар.

Улуг ажылдар кылдынып келген. Ынчалзажок интернат-бажың, уруглар бажыңы, эмнелге черлери, малчыннар уругларының интернат, школа, өөредилге чери бүрүзүнге хамаарыштыр ам база дагын сайгарылганы кылып чорудар ужурлуг бис. Бүгү чүвени өөренип көөр апаар. Хөй уругларлыг болгаш бот иелер дугайында программаны ажылдап кылыры дарый доозар херек. Олар бисте 10,8 муң кижи, айда 70 рубль пособие алыр. Оларга немелде акша-хөреңгилерни тывар апаар. Бир-ле дугаарында, оларны бажыңга кылыр ажыл-биле хандырар херек.

Аныяктар камгалалының системазы бисте бар. Оларга хөй-нити ажылдарын калбартыр апаар. Студентилерни өөредилгезинден хостуг үезинде бүдүрүкчү күш-ажылга хаара тударының тускай чурумун тургускан. Чазак көдээ черлерде чурттап турар школалар доозукчуларынга, аныяк специалистерге, шеригден халажып келгеннерге ажылдаар черлерни магадылап броньнаарын бодап турар. Оларга чурттаар бажың алырынга, ажыл-агый тургузуп, мал азырап, бажың тудуп алырынга пособиелер, чээлилер алырынга болгаш өске-даа чүүлдерге чиигелделиг байдалдарны тургузар апаар.

Бүдүрүлгениң эвес адырлар, бирги ээлчегде, кадык камгалалы онзагай кичээнгейни негеп турар. Чаа байдалдарда акша-хөреңгини боттары ажылдап алырынга калбак эргелерни берип турар. Ол дээрге чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирери-дир. Ол дээрге бүдүрүлгелер-биле керээлер ёзугаар киирилделер, ылаңгыя керээ ёзугаар ажылдарны күүсеткениниң түңнелинде коллективке аарыг чоруктуң деңнелин кудулатканы дээш. Ажылдың бригада хевирин, аарыг кижилерге «өг-бүле эмчизи» хевир-биле ачы-дуза чедирериниң шиңгээдири көрдүнүп турар.

Улус өөредилгезинче улам улуг кичээнгейлиг болурувусту байдал негеп турар. Бирээде, рынок байдалдарында ол бодунуң кол хүлээлгезинден — уругларны программаларның долу хемчээли-биле өөредип белеткээринден чайлавас ужурлуг. Ийиде, күш-ажыл рыногун тургузарынга, хереглел барааннарын бүдүреринге боттуг, бачым, далаш чокка, топтуг киржир. Өөредилгениң янзы-бүрү хевирлери: школалар, училищелер, лицейлер, колледжтер, өөреникчилер кооперативтери турзун. Өөредилге черлериниң күрүне, кооператив база хуу-даа хевирлери база турзун. Уруглар кижизидилгезинге өг-бүлениң ролюн барымдаалап көргеш, малчыннар уругларынга эвээш комплектилиг школаларны, школа-уруглар садтарын, көжүп чоруур школаларны ажыдар.

Культура, уран чүүл, кино албан черлерин бис база камгалаар хүлээлгелиг бис. Оларның материал-техниктиг баазазы ылаңгыя Кызыл хоорайда, дыка сула деңнелдиг. Чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилери, чогаалчылар, артистер дыка берге байдалдарда чурттап турар. Чоннуң амыдырал деңнелиниң кудулааны-биле холбаштыр, бир эвес боттарывыс сеткил-хөөн талазы-биле ундарап, мөзү-шынар талазы-биле салдынар болзувусса, республиканы элээн каш чылдарже аткаар тыртыптар бис.

Ынчангаш четчир херектини тывар болгаш ол адырларны камгалаар, ажылдаарынга база чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны аңаа тургузар дээр болза, болдунуп болур бүгү-ле чүүлдер кылдынган турар ужурлуг. Олар боттарының салыышкынын база киирер дээринге бүзүрелдиг бис. Национал чаңчылдарны, сөөлелдерни, аас чогаалын, музыка уран чүүлүн амыдыралга хөгжүдеринче база даштыкыга бедиин нептерединче шилгээ угланыышкын алдынган-дыр, сан-хөөнү элээн экижидеринге олар дузалаар. Рынокка сыңдаглап алгаш, күш-культура болгаш спорт программазынче кичээнгейни кошкадып болбас. Культура болгаш уран чүүлге садыг-саарылга кылыр чорукту болдурбас.

Бүгү-ле камгалал механизми рынок байдалдарында чонну чүгле бора бүдүн чурттадып алырынче угланган эвес, а материалдыг байлактарны улам ыңай тургузарын, чоннуң угаан-бодал деңнелин бедидер дээш культураны болгаш эртемни хөгжүдерин база негеп турар.

Ханы анализти кылган. Совет эрге-чагырганың чылдарында элээн өзүлде чедип алдынган. Амгы үеде дээди болгаш ортумак эртемниг 32,2 муң специалистерлиг бис, оларның чартыы — үндезин национал кижилер. Ажылдап турар дөрт кижиниң бирээзи-ле — специалист. Ынчалзажок улус ажыл-агыйының негелде-хереглелдеринге дүүшпес структуралыг бис. Инженерлер, ылаңгыя энергетиктер, теплотехниктер эвээш.

Специалистерни белеткээриниң баазазында шиитпирлээр айтырыглар

(Төнчүзү 4-кү арында).

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ *илеткели*

(Төнчүзү. Эгези 1, 2, 3-кү арыннарда).

хөй. Өөредилге черлери, эртем-шинчилел институттары холдуунда-ла дыл, төөгү талазы-биле башкыларны, педагогтарны, эртемденнерни белеткеп турар. Оларның материалдыг баазазы кошкак.

РСФСР-ниң институттарынга конкурстан дашкаар чылдың-на чүгле 120 олут бээр. Дээди школа эртемниң ажылын уштап-башкарар, республикадан дашкаар өөренип турар студентилерниң сургуулдарының айтырыгларын шиитпирлээр орган республикада чок.

Ынчангаш Тываның Москвага доктаамал төлээ черин тургузарын чазак саналдап турар. Экономиктиг айтырыглар-биле черглештир РСФСР-ниң чазаа, Москваның, Ленинградтың студентилери-биле сырый харылзаа тударынга ол биске дузалаар. Эвилелдешкен өске-даа республикалар, даштыкы чурттар-биле харылзааны ол экижидер.

Эртемниң болгаш студентилерниң айтырыгларының талазы-биле куркомитетти республикага тургузарын саналдап турар. Аңаа эргелер, саң-хөө, валюта бээри эргежок чугула. Республикадан дашкаар болгаш ооң иштинде студентилерниң өөредилгези ооң контролюнга турар ужурлуг. Эвилелдешкен республикаларга болгаш даштыкыга специалистер белеткээринге ол дузалаан турар. Эртем албан черлерин, шинчилелдерни аайлап башкарарының бүгү-ле айтырыгларын, эртемденнерни белеткээринге, институттарже дараазында оларны өөредип чорудары-биле салым-чаяанныг уругларның тускай класстарын ажыдарынга дуза көргүзерин аңаа дагзыр.

Бойдусту камгалаары ол дээрге чурттакчы чонну камгалаарының кол чүүлдериниң бирээзи-дир. Ол талазы-биле тускай программа белеткеттинген. Бойдусту камгалаарының фондузу тургустунган. Долгандыр турар хүрээлелдиң хирлениишкини-биле демиселдиң экономиктиг механизми ажылдап кылдынган. Бойдустуң курлавырлары дээш төлевирни киирер.

Куркомитетти быжыглаар дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар.

ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң чеди министерствозундан болгаш ведомстволарындан долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле контрольдаар хүлээлгелерни — Бойдус камгалалының талазы-биле комитетче дамчыдарының чогумчалының дугайында айтырыгны хөй-хөй кижилер тургузуп турар. Ону өөренип көөрү үндезиннинг боол чадавас.

Байдалды экижидериниң болгаш республиканың рынокче шилчииринин айтырыгларын ындыг янзылыг көрүп турар бис. Чаңгыс-ла чүве биске билдингир — бистиң берге шылгалдалар манап турар. Политика талазы-биле чайгылыш чок туруш, улустарның чөпшээрежилгези болгаш найыралы херек. Националдар аразынга харылзааларга чайын болган болуушкуннардан эң-не шыңгыы түңнелдерни үндүрер ужурлуг бис.

Тываның чазаа бүгүде-биле ажык чугаалажырынга белен. Интернационализмниң туружунда быжы-биле турар. Бодунуң ажыл-чорудулгазынга делегейниң дуржулгазы болур интернационалчы күштүг экономикалыг болурун барымдаалап көрүп турар.

Бүгү-делегей интеграцияже чоруп олурар. Оспаксыргай, хоорук болур чоруктуң үезин тайлып чоруткай аан. Эвилел болгаш Федеративтиг керээлерге ат салырынга материалдарны шынарлыг белеткээрин оралдажылынар. Оларга, эге бааза деңнештирилгезиниң фондуларын тургузуп турар. 5-6 девискээрлерниң аразынга Тываны киириштирер дугайында айтырыгны чуткулдуг-биле тургузуп-даа келген бис, ам-даа тургузар бис.

Кожа девискээрлерниң болгаш МАР-ның бүдүрүлгелери, совхозтары, районнары-биле экономика болгаш культура талазы-биле үр хуусаалыг харылзааларны тургузар апаар бис.

Эвилелдешкен республикалар-биле сырый харылзаалыг болурун амыдырал негеп турар.

Ооң-биле черглештир Министрлер Чөвүлели республиканың чонунуң онзагай бүдүштүг национал культуразын, чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын камгалаар база көвүдедир. Тываның ховар дээн чараш бойдузунга хумагалыг болур дээш туржур. Кадр, экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге чөптүг чорукту балыткаар дээш туржур.

Чер, чурттаар оран-бажың, социал айтырыглар талазы-биле улуг реформаларны чорударда, а ол ышкаш өнчүнү хуужударда, Министрлер Чөвүлели бүгүде-биле сүмележир.

Националдар аразында харылзааларының айтырыгларының талазы-биле үндезин шинчилелдер чорударынга, эртем лабораторияларын ажыдарынга, орус болгаш тыва ийи дылга чугаалаар чорукту өөренип көөрү дээш ышкаш өске-даа улуг хемчеглерни эрттиреринге, төөгүнүң, культураның болгаш уран чүүлдүң тураскаалдарын камгалаарынга тускай фондуларны тургузар.

Тыптып келген нарын бүгү-ле байдалдар медерелден билиишкинниң болгаш эргелеп башкарылганың бедик деңнелин негээр. Ынчангаш аңаа онза негелделиг болуру чугула. Чаа сорулгалар эрги методтар-биле шиитпирлеттинмес дээрзин билип алыры биске тоң чугула. Чаа экономика амгы үениң билдилиг, техника болгаш информатика-биле чепсегленген эргелеп башкарылганы негээр. Туруп турар структураларны эде организастаарындан чайлавас бис. Бо талазы-биле Министрлер Чөвүлели бодунуң саналын белеткеп турар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин ол манап турар, чүге дизе чурттуң президент чагыргазынга чаа-чаа көрүүшкүннер, күүсекчи эрге-чагырганы күштелдирери аңаа көрдүнген турар.

Кандыг-даа таварылгада чазак эрге-чагырганы төпчүдеринден чайлады, эргелеп башкарылганың район болгаш кудуку звеноларын быжыглаары, ону демократчылары дээш туржур.

Ынчалзажок, амдыызында экономиктиг таарыштырыкчылар ажылдавайн турда, шилчилге үезинде административтиг методтар база ажыглаттынар.

Ол бүгү кадрларның эктинге аар үүрге болуру чугаажок.

Ажыы-биле миннип каалынар. Эде тургустунуушкун үезинде хөй-ле частырыглар болгулаан.

Эдер үе келген. Чаа ёзу-биле, дидим, шиитпирлиг, кежээ бодап билир кадрларны, удурткучуларны болгаш специалистерни чазак камгалаар. Ооң-биле черглештир чаартылганың херээн сөс кырынга аңаа-ла дулуп чоруур кижилерден негелдени ийя катап шыңгыырадыр. Ындыглар дээрге демократияны чүнү-даа кылырын чөпшээрээн кара туразында ажылаашкын кылдыр билип чоруур кижилер-дир.

Бо чиик эвес демиселге коммунистерниң, улус депутаттарының, аныяктарның, хоочуннарның, херээженнерниң, бүгү ажылчын аңгының болгаш интеллигенцияның дузазынга база деткимчезинге ынанып турар бис, бистиң улустуң кужунге бүзүрээр бис. Профэвилелдери-биле кады ажылга ынанып турар бис.

Бистиң ниити херээвис бүгүдени каттыштырар дээрзинге бүзүрээр бис. Төөгүнүң биске онаагаңы шылгалдаңы бистер чедиишкинниг туттушаан, бистиң амыдыралывысты чаартырынга үндезин эргилдени чедип алыр бис!

ОРУС ДЫЛДЫ БИЛИР БОЛЗА ЭКИ

Чылдың-на чазын, күзүн сайыттың дужаалы үнген соонда, республика эмчилери, республиканың шериг комиссариадының доктааткан графигин ёзугаар районнарже үнүп, комиссариаттарның ажылынга киржип, шериг албаны эрттирер оолдарның кадыын хынап, ажылды чорудуп турар бис.

Мен психиатр-эмчи болганымда, оолдарның угаан-медерелиниң сайзыралының деңнелин, аажы-чаңы багай чаңчылдарга хандыкшылдыг, хандыкшылдыг эвезин тодарадып шинчиири доот хүлээлгем болур. Ындыг үнүүшкүннер үезинде тыва аныяк-өскенниң орус дылга чегейин, бөдүүн айтырыгларга тода харыы берип шыдавазын хөй катап эскерген мен. Ол чүге ындыгыл? Эки талаже сайзырап турарывыс ол бе, азы багай талаже кирип турарывыс ол бе?

Мен бодаарымга, багай талаже. Хамык ужур районнар школаларында орус дыл башкыларының болганчок-ла боттарының билиин куду болганындан ук эртемни сонуургаанчыг, билдилиг, солун берип шыдавайн турарында. Башкыларга мээң бо чүүлүмнү номчууру хомуданчыг-даа, хораданчыг-даа болуру чадавас. Ынчалза-даа хүн келген тудум, бурунгаар культуржуп, сайзыраарывыстың оруунга атказалап, баксыраарывыска черле таарымча чок.

Орус дылды эки билир чорук тыва оолдар, кыстарның төрээн республиказының девискээринден үнүп, өске хоорайларга өөренип, амыдыраарын чиигедир, кижилер-биле хостуг харылзажырынга улуг дузалыг болур.

Ынчангаш орус дылды багай билириниң салдары херек кырында чүге чедирип болурул деп чүвени бодумнуң ажыл-ижимден чижек киирип, тайылбырлап көрейн.

Угаан-медерели, психиказы кадык тыва оолдар шериг албаны эрттирип турган, орус дылды багай билиринден аттыг бергедээр, ооң кедерезе оларны психиатрия эмнелгезинге чедир хайгаарап көргеш, «угааны четпес» деп каан болур. Мындыг таварылгалар хөй эвес-даа болза тургулаан. Ындыг чорук сөөлү барып оолдарның чолаачы мергежил чедип алырынга безин шаптык болуп турар. Ынчангаш өзүп орар аныяктар, боттары-ла орус дылды сонуургап, ону эки өөрениири күзенчиг. Орус дыл кырында хөй номнар, солун, сеткүүлдерни номчуур болза эки.

Өске дылдыг чон-биле аралажып эдеришпейн, чүгле Тываывыска-ла чурттап-амыдырап чоруур бис, делегейниң өске чоннарының культуразы, дылы биске херекчок дээр хөөннер көңгүс шын эвес. Орус тыва чоннар аразында амгы үеде чамдык дүрбүжүүшкүннер турза-даа, орус дыл бодун кончуг байлак, чараш, чедингир дыл. Амгы аныяк-өскен бистиң республикавысты ам-даа сайзырадыр, хөгжүдер улус ол. Ындыг болганда культураның, ажыл-агыйның кандыг-даа адырларынга өске улустар-биле харылзаа тургузуп албайн чыткаш, канчап бурунгаарлаар бис. Ындыг харылзааларның тургустунуп келиринге орус дылдың ужур-дузазы аажок улуг. Ынчангаш орус дылды эки билири бөгүнгү амыдыралдың негелдези деп бодаар мен.

Тамара ШИРИЖИК.

Калык камгалал министерствозунуң кол психиатр-эмчизи.

«Шынга» парлаттынган соонда

ООҢ ЭЭЗИ-БИЛЕ ТАНЫШТЫРАЙН

«Фото-чурук буруудадып тур» деп рубрика адаанга № 188 «Шын» солунга парлаттынган Ондар Охемчиктиң фото-чуруунда тудугга хамаарыштыр билир чүүлдеримни номчукчуларга дыңнадып, чурукка үнген тудугнуң ээзи-биле таныштырар дээш бо чүүлдү бижидим. Чүге бо тудугнуң дугайында бижиирим ол дээр болза, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң капитал тудуг килдизиниң тудуг конторазы дээр организациязынга бригадирлеп, тудугнуң дашчыларынга инструкторлап ажылдап турган кижи мен. Ынчангаш ол тудугнуң төөгүзүн дыка билирим аргажок.

Ук чурукта тудуг объектизи дээрге 100 автомашина, 50 мотоцикл кирер Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң гаражы-дыр. Гаражтың тудуу барык доосту бергени чуруктан илдеңин номчукчулар көрген боор. Гаражтың чанында чүгле бирги каъдын тудкаш, ара каапкан тудуг — администрация бажыңы-дыр.

Оон аңгыда складтар, подстанция бажыңы база бар.

Гаражтың тудуун Грузин ССР-ден келген төрел бөлүк кижилерден тургустунган, Хаджиев алышкылар баштаан, кончуг шыырак эрлерниң бригадазы тудуп эгеледи. Олар чылыг үеде дыка-ла ажылдаар, а соок дүжүп кээрге, чуртунче чана бээр, чазын катап чедип кээр улус. Оларның бригадири Ефим Хаджиевти дыка эки билир мен. 1963 чылда шеригден халашкан дораан Кызылдың тудуг эргелелинге ажылдап кирип алды. Тудуг эртемин бот-өөредилге-биле чедип алган.

Ук тудугнуң проравынга амгы үеде Иштики херектер министерствозунуң тудуг талазы-биле ажылында ажылдавышаан Юрий Иванович Иванов ажылдап турду. Тудугнуң чүге ара туруп алганын айтырарымга, ол мынча диди:

— ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозундан ревизорлар бөлүү келген. Саң-хөө талазы-биле ревизия чорудкан. Ооң түңнели-биле ук организацияның начальнигин болгаш улуг бухгалтерин албан-хүлээлгезинден дүжүрген. 1981 чылдан эгелеп тудугну хаап каапкан.

Ынчангаш ук тудугну номчукчуларга таныштырарга мындыг чүве.

Ооржак САМБУ.

Сарыг-Сеп суур.

РЕДАКЦИЯДАН: Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң гаражының тудуунуң канчаар туттунуп турганының дугайында Ооржак Маскырович Самбунуң чагаазын, утказын өскертпейн, кысказы-биле парладывыс. Тудугнуң канчап ара соксаан чылдагаанын автор тодазы-биле айытпаан болган.

Республиканың Иштики херектер министриниң оралакчызы П. В. Сосков-биле харылзажып, ук тудугнуң дугайында сонуургаан бис. Ооң харыызы-биле алырга, гараж тудуунуң ара соксаан чылдагааны — ону чылыдар чылыг төвүнүң чок турганы. Амгы үеде төпчүткен чылыг шугуму гаражтың турар черинче чоокшуладыр туттунуп бар чыдар, ынчангаш 1992 чылдан эгелеп гаражтың тудуун уламчылаар. Ол ажылдарны чорударының төлевилелин ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң Алма-Атада төлевилел институду кылып турар.

Делегейде эң чараш аныяк херээжен кижилерниң фото-конкурузу Москвага болуп эрткен. Фото-чурукка чараш кылдыр үнер кижилерни ол конкурска шилээн.

Чурукта: Оклахомадан (шериг бөрттүг) болгаш Америкадан келген аныяк кыстар.

СЭТА-ның фотозу.

Америк медиктер кижиниң озал-ондакка таварышкаш хевири өскерилген азы үстүп калган органнарын синтетиктиг материалдар-биле солуур арганы ажыглап турар. Чижээ, бир талакы кулаа чок кижилерге кылымал кулакты кылып бээр операцияны ажыглап турар. Кылымал кулакты суук чүүлдерге ээилбес хырба-биле хырбалап быжыглаар.

Чурукта: кылымал кулак.

СЭТА-ның фотозу.

Бир чагаага хамаарыштыр

ЧҮҮ ДЕП БОДААР СИЛЕР?

Декабрь 4-те үнген № 276 «Шында» ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Сергей Байырның культура ажылдакчыларынга ажык чагаазын номчуп таныштывыс. Культураның хоочун ажылдакчызы кижи болгаш чугула айтырыгны көдүргендир деп үнеледивис. Ынчангаш культура ажылдарын моон соңгаар республикага сайзыраңгайжыдарының талазы-биле чамдык бодалдарывысты албан черлерин тодаргай адап тургаш бижип, эш-өөрнүң, саналын, сүмезин, деткимчезин манадывыс.

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының ажыл-чорудулгазынга эде тургустунуушкун эргелеп башкарылга системазынга хаңы, бодамчалыг хамаарылганы негээр.

Эргелеп башкарылганың алыс утказын мынчаар билип турар бис: программа болгаш эргелеп башкарылганың экономиктиг механизмин тургузарының системазын улам сайзыраңгайжыдар, эргелеп башкарылганың организастыг механизмин, структуразын, оларның бот-боттарының аразында харылзаазын экижидер, а ол ышкаш кадрлар-биле ажылдың системазын үндезини-биле чаартыр, ону бедик деңнелге тургузар.

Эргелеп башкарылганың командылаар, дужаар, бюрократсыг системазын туюлунга чедир узуткаар. Чүге дизе ол кижилерниң хостуг, чогаадыкчы ажылдаарының шаптыктаар. Таптаашкын үезинде бүгү-ле чүве хөй санныг саавыр үндезининге кылдынып турду. РСФСР-ниң Культура Министерствозу культура албан черлериниң ажыл-чорудулгазын организастаарының талазы-биле чүс-чүс дужаалдарны, доктаалдарны болгаш саавырларны үндүрүп турду. Бирээзин өөренип, ажылды ол ёзугаар организастап, уштап-баштап четтикпейн турда-ла база бирээ кээр турган чүве-ле болгай.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң структуразы бөгүнде эргелеп башкарылганың чагырып-дужаар системазынга дүгжүп турар деп билип турар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, культура ажылдакчыларын чагырыптар, дужаптар кижи министерствода хөй. А эң кол чүве — культура, уран чүүл адырларының талазы-биле тускай эртемниг, культура ажылы дээш ёзулуг-ла ээ езу-биле сагышсырап чоруур кижиниң ында чогу.

Районнарда культура килдистериниң эргелекчилери улусчу уран чүүл-даа, культура айтырыглары-даа харыылаар кижилер ол. Культура килдизиниң эргелекчизи халдаашкыннардан хоойлу-дүрүм талазы-биле камгалал чок кижи-ле болгай. Культура тудугларында, улуг хемчээлдиг көрүлделер эрттиреринде шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй. Ол бүгүнүң түңнели-биле бөгүн бис «культура кыдыглаашкында» дижип турар бис. Материал-техниктиг баазалар тудуу үргүлчү-ле узамдыгар болгаш арай деп дужааттынганнары профессионал негелде чокка, буу-хаа хүлээп алдынып турар. Дөртен ажыг чыл дургузунда Тываның төвүнге көрүштүг Культура бажыңы безин тудуп ап шыдаваан бис. Чеже-чеже улусчу коллективтер, клуб албан черлери ажык дээр адаанда туруп турар-дыр чээ — аныяк көрүкчүлерниң улусчу театры, улусчу хөгжүм-шии театры, ойнаарактарның улусчу театры, хөй-нити хемчеглериниң клубтары... — шупту оран-сава чок. А даг экспедициязының Культура бажыңын буступ дүжер четкен дээш шагда-ла ап каапты. Ол бүгү культура одагларынче чеже-чеже аныяктарны хаара тудуп ап болбаажел? Улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң чанында шенелде аас чогаал - клувун тургузуп алдывыс. Бистиң республикада чурттап турар тыва эвес чоннуң культура топтери база тургустунгулап тур. Ол үениң негелдези-дир ийин. Национал культура катап тургустунуп тур ышкажыл.

Республикада дыка хөй культура одаглары тар, ажылдаарынга эптиг эвес.

Республикада, Кызыл хоорайда улуг дээн бүдүрүлгелерде кызыл-булуңнар, хуралдаар залдар бар-даа болза, олар ажылдавас, колдуунда ээн турар. Харысалгалыг органнарда ол дээш чүрээ саргып чоруур кижи чок.

Черле ынчаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң культура килдизинде культура эргелелиниң чаа структуразының дугайында айтырыг чүге чылыш чок боол турарыл? Бис, культураның болгаш уран чүүлдүң адаанда ат салган хоочуннары, культура ажылдакчызы бүрүзү таныжып көргеш, бодунуң үлүүн киирзин дээш, культураны эргелеп башкарарының чаа структуразын ажылдап кылдывыс: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга Культура болгаш уран чүүл талазы-биле комитет тургузар. Ооң сорулгазы — «чагырыкчылар» чок культура! Комитеттиң чанынга Культура болгаш уран чүүл талазы-биле чөвүлел тургузар. Чөвүлел — культура тургузуушкунунуң кол органы.

Культура болгаш уран чүүл чөвүлелинге районнарда болгаш хоорайда культура килдистери, театр, концерт организациялары, цирк, уран чүүл училищези, ассоциациялар, чогаадыкчы эвилелдер, республиканың эртем-методиктиг төвү, ооң курстары, музей, библиотекалар, культураның болгаш дыштанылганың паркы кирер.

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле комитеттиң эргелеп башкарылгазының структуразын сайгарып тура, эргелел аппаратынга бүгү эрге-дужаалга ажылдаарларга конкурс чарлаза эки. Комитетке эртем уран чүүл, культура, кадрлар талазы-биле кол специалистер, комитеттиң даргазы, эргелеп башкарылга херектериниң канцеляриязы, саң-хөө килдизи (кол бухгалтер-ревизор, бухгалтер), инженер (тудуг төлевилел, техника, видео талазы-биле), экономика сектору туруп болур.

Чаа структураның кол сорулгазы — культураның райхоорикилдистеринге хүн бүрүде дуза чедирери болгаш ажылды системажыдары.

Бодунуң килдизин дамчыштыр дараазында айтырыгларны өөренип көөрүн Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинден улуу-биле дилээривис болза: культура албан черлериниң ажыл-агыйжы чаа байдалче шилчииринин боттуу, культура бажыңнарының хандырылгазы, оларның ажыглалы болгаш чырык, чылыг база септелге дээш төлевирни аңгылап бээри; культура солчуушкуну, коллективтерниң даштыкыже гастрольдары, фестивальдар, конкурстар, уран чүүл чогаалдарын садып алыры, боттывыңгыр чогаадылга байырлалдары дээш немелде акшаландырыышкынны өөренип көөрү; культураның райхоорикилдистеринге культура болгаш уран чүүл талазы-биле кол специалист тургузары-биле күш-ажыл талазы-биле лимиттен аңгылап бээри.

Культураның болгаш уран чүүл талазы-биле комитетке ажылдаарларның эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң төлевилелин, а ол ышкаш конкурс негелделерин эгелекчи бөлүк база ажылдап кылган.

Алексей ПАНОВ.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Марк ОЮН.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, культура ажылдакчыларының Россия профэвилелиниң президиум кежигүнү.

Лариса АРТЫНА.

Культура-чырыдыышкын ажылының хоочуну.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Тываның В. Көк-оол аттыг «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүмнүг шии театрының 1990 чылдың декабрьда репертуары

Декабрь 21-де. Г. Фигейредо. **«Кул».** Тыва дылда шии. Эгелээри 19 шакта. Ол-ла шии декабрь 22-де болур. Эгелээри кежээкиниң 19 шакта.

Декабрь 23-те. «Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи». А. Чыргал-оол. **«Оттуушкун».** П. Геккер. **«Бургаңга өргүл тудары».** Эгелээри 12 болгаш 19 шактарда.

Декабрь 25-те. О. Фельцман. **«Донна Люция, азы ачылыг-ла угбаяа».** Хөгжүмнүг, хөглүг шии. Эгелээри кежээкиниң 19 шакта.

Декабрь 29-та. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 30-де. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 31-де. Бал-маскарад. Эгелээри 17 шакта.

• • •

Балгазынның № 2 көдээ ажыл-агый профессионал-техниктиг училищезиниң директору албан-дужаалынга кижи хүлээп алыры-биле конкурсту Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу чарлап тур.

Ук конкурска көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери болгаш ооң өске-даа адырларынга — бүдүрүлгеге, ажыл-агыйга, азы инженер-башкы ажылынга 5 чылдан өрү стажтыг кижилер киржип болур.

Конкурска киржири-биле билдириишкиннерин декабрь 30-ге чедир дараазында адресче чорудар: 667000. Кызыл хоорай, Чульдум кудумчузу, 18.

Улус өөредилге министерствозу. Телефоннар: 2-33.92, 2-36.41; 2.48.73.

• • •

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези хөмүрнү сөөртүп алыр үезин шагы — 1990 чылдың декабрь 1-ден эгелээш, неделяның бир дугаар болгаш беш дугаар хүннеринде 8 шактан 23 шакка чедерин, а суббота биле воскресеньеде 8 шактан 16 шакка чедерин бүдүрүлге, албан-организация черлеринге болгаш чурттакчы чонга дыңнадып тур.

• • •

Кызыл хоорайның харылзаа белдири кижилериниң бо айда алза чогуур пенсия болгаш дузаламчы акшазын, хоорайның социал-хандырылга салбыры пенсияларны эде санап турар ужурундан, декабрь 18-ке чедир төлеп бээрин дыңнадып тур.

• • •

Национал школаларның эртем-шинчилел институдунуң Тывада лабораториязы национал уруглар садтарынга тыва дыл өөредириниң методика талазы-биле ажылдаар эртем ажылдакчызын конкурс ёзугаар хүлээп алырынче чалап тур.

Конкурстуң хуусаазы бо чарлалды парлаан хүнден соңгаар бир ай болур.

Лабораторияның адрези: 667000. Кызыл, Салчак Тока кудумчузу, 3 «а».

телевидение

ДЕКАБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм, 5-ки сериязы. 10.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.45 Мультфильм. 10.55 «Александр Вертинский: чанып келдим». 12.30 «Үе». 13.10 Коллаж. 13.15—14.05 Концерт. 16.20 «Овур-хевир». 17.35 Дешшилге, информация реклама. 18.05 Политиктиг чугаалар. «Чүс чыл». 19.05 Мультфильм. 19.35 «Ол болган, болган». 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ медээлеринден. 21.50 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.50—01.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

11.00 Остоженкога ужуражыышкыннар. 11.35 Литература. 6 класс. 12.05 «Ялта-91» 12.15 Мультфильм. 12.30 Э. Анджапаридзе ойнаар. 13.00—14.05 «Алдын согун». Уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Угрюм хем». Уран-чечен фильм, 4-кү сериязы. 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бодалдар белдири». Ачы-буян чедирилгези» 19.55 Аныяктар видеоканалы. «Тыва телевидение чалап тур».

МОСКВАДАН

20.55 «Бодунга бодун дузала». Бодун башкарарының методиказы. Х. М. Алиев. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.25—23.30 «Бис-тир бис, Бурган...». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Парнасче чала. 19.10 «Вертикаль». Телефильм. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Бүгүдеге спорт. 20.35—20.55 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Аукцион». (Хабаровск).

Кино

ДЕКАБРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Жажда мести»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. **Видеозал:** **«Железная обезьяна»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночылынды»** 9.00, 12.20, **«Плюмбум, или Опасная игра»** 10.20, 13.40, **«Наутилус»** 15.40, 17.30 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Варвара-краса, длинная коса»** 14.20, **«Сердце Ангела»** 16.30; 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Давайте любить»** (Югославия) 15.00; 16.50, **«Ханусcен»** (Венгрия—ФРГ) 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Спальный вагон»** 17.10, 19.10 шактарда.

Индекс 54241.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыны
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 543.